

Integration i Danmark eller tilbage til hjemlandet

Et afklaringsprojekt for svært traumatiserede flygtninge fra Bosnien-Hercegovina

“Den, der kommer til mit hus
og beder mig gribe våben, fordi der er krig igen,
vil blive den første, der dør”

Tidligere soldat i de bosniske specialstyrker,
repatrieret 2009

Indholdsfortegnelse

1. Indledning	4
2. Projektets målgruppe	6
3. Projektets formål	8
4. Projektets forudsætninger	9
4.1. Om pensionsloven	10
4.2. Om repatrieringsloven.....	10
4.3. Om Bosnien-Hercegovina.....	11
5. Projektets praktiske opbygning	12
5.1. Forberedelsesfasen – forventet varighed: 2 måneder	12
5.2. Undersøgellesfasen – forventet varighed: 2 måneder + 2 måneder	12
5.3. Evaluerings- og formidlingsfasen – forventet varighed: 4 måneder	12
6. Forberedelsesfasen	14
6.1. Samarbejdspartners opgave.....	14
6.2. Projektets modtagelse	15
6.3. Udvælgelse af deltagere	15
6.4. Deltagernes hverdag i Danmark.....	16
6.5. Forberedelse til undersøgelsesturen.....	27
7. Undersøgellesfasen	18
7.1. Møder med organisationer og offentlige institutioner	18
7.2. Besøg i deltagernes hjembyer	20
A) <i>Den stærkeste mand i byen</i>	21
7.3. Generelle erfaringer med gruppe A).....	23
B) <i>Drømmen om et nyt liv</i>	24
7.4. Generelle erfaringer med gruppe B).....	27
C) <i>Store drømme</i>	27
C) <i>Havefesten</i>	30
7.5. Generelle erfaringer med gruppe C).....	33
7.6. Det nødvendige realitetstjek	34
7.7. Reintegrationens mange ansigter	34
8. Sammenfatning og erfaringer	36
Udvikling af metode for afklaringsforløb	36
Projektdeltagernes afklaring	37
Udtrykker samarbejdspartnerne tilfredshed med forløbet?	39
Handlingsplaner.....	39
Er erfaringerne formidlet til medarbejdere i kommuner og andre relevante parter?	40
Pjece og rapport	40
9. Anbefalinger til videreudvikling	41
9.1. Primære fokusområder	42
10. English summary of the project Integration in Denmark or back to the homeland – a clarification project for severely traumatised refugees from Bosnia-Herzegovina	43
Litteraturliste	47

1. Indledning

”§ 1 Lovens formål er gennem en repatrieringsindsats at

- 1) give udlændinge det bedst mulige grundlag for at tage stilling til og eventuelt træffe beslutning om at repatriere og
- 2) støtte udlændinges repatriering”

Fra repatrieringsloven

”Projektets vision er, at traumatiserede flygtninge og indvandrere får et aktivt og indholdsrigt liv enten i Danmark eller i hjemlandet”

Fra projektbeskrivelsen

Drømmen om hjemlandet og det liv, man levede der, er en uomgængelig og konstant del af en flygtningens historie og identitetsstruktur. Bruddet med fortidens hjem er så brutalt for ofre i krig, at det på sin vis forstærker de positive minder fra før krigen. Hjemlandet bliver mere nærværende i eksilet, og oplevelsen af at være nært beslægtet med sit oprindelsessted tager ofte til i styrke. Flygtninge definerer sig ofte gennem den person, han eller hun var *dengang*. De bevarer bevidst eller ubevidst et fokus på fortiden – enten fordi der er uafklarede løse ender som for eksempel savnede familiemedlemmer, eller fordi fremtiden er usikker, og nutiden ikke giver anledning til optimisme. De går i stå.

DFHs nyhedsbrev *Artikel 1a* rapporterede i maj 2008, at et stigende antal bosniske flygtninge ender med at modtage førtidspension med baggrund i personlige traumer og posttraumatisk belastningsreaktion (PTSD). Dette på trods af, at de ved ankomsten til Danmark blev betegnet som en ressourcerstærk flygtningegruppe med lovende udsigter på det danske arbejdsmarked. Bosniere i Danmark har gennem årene opretholdt et højt beskæftigelsesniveau set i forhold til andre etniske minoriteter.

Dansk Flygtningehjælps (DFH) projekt *Integration i Danmark eller tilbage til hjemlandet – et afklaringsforløb for svært traumatiserede flygtninge fra Bosnien og Hercegovina* havde til formål at sætte fokus på den del af flygtningens tilværelse, som vi i det følgende refererer til som hjemlandsperspektivet. Begrebet dækker over et fundamentalt savn af det land, man er flygtet fra, og nogle helt særlige problemstillinger, der knytter sig til en på mange måder mislykket rehabilitering af traume- og torturofre. Endvidere er hjemlandsperspektivet mere generelt relevant for flygtninge (ikke kun de traumatiserede), fordi det psykologisk og socialt spiller en rolle i udformningen af en meningsfuld eksiltilværelse.

Idéen til projektet opstod som en reaktion på, at kommuner og behandlingscentre for traumatiserede landet over rapporterer om en voksende gruppe bosniske flygtninge, som mistrives og generelt fungerer dårligt i deres danske hverdag. Det gælder særligt en stor del af dem, som har fået tilkendt førtidspension med baggrund i traumat og posttraumatisk belastningsreaktion (PTSD).

Med udgangspunkt i ovenstående vision tilrettelagde DFH et projekt, der skulle undersøge og afprøve en metode til at støtte traumatiserede bosniske flygtninge i afklaringen af det fremtidige bopættelsesland. Der var ikke tale om et behandlingsforløb med fokus på deltagernes traumer, men et afklaringsprojekt tænkt indenfor repatrieringslovens rammer, som de projektansvarlige arbejder med til daglig. Således blev der lagt vægt på den proces, det er, at tage stilling til en eventuel tilbagevenden til hjemlandet frem for på konfrontationen med hjemlandet som en del af behandling for traumer.

Projektets succeskriterium var en deltagergruppe med oplevelsen af en højere grad af afklaring. Dermed ville de have bedre forudsætninger for ved eget virke at øge deres livskvalitet. Endvidere har det været en bærende tanke, at erfaringerne fra et sådant projekt ville kunne bruges i mange andre sammenhænge som fx behandling af traumer, psykoedukativ træning og beskæftigelsesrettede indsatser. Således var det også et succeskriterium at udbrede erfaringerne så bredt som muligt efter projektets afslutning.

Rammen, indenfor hvilken projektet er blevet til, dannes af repatrieringsloven, der giver mulighed for at yde rådgivning samt økonomisk støtte til flygtninge og visse indvandrere, der ønsker at vende permanent tilbage til deres hjemland. DFH har i mere end 20 år været involveret i rådgivning og vejledning om repatriering i samarbejde med landets kommuner. Kommunerne står for sagsbehandling og udbetaling i henhold til ansøgning om og bevilling af repatrieringshjælpen.

Projektets ledelse har ønsket "*en kort statusrapport på baggrund af [opfølgende] interviews*"¹. Denne evaluering skulle gerne afspejle det *processuelle og individuelle* i deltageres udbytte af projektet. Derfor er der i nærværende rapport lagt vægt på enkelte forløb, som illustrerer gennemgående træk for de tre undergrupper i den primære målgruppe. Vi møder således fire af projektets deltagere, og deres historier står centralt i vurderingen af et sådant projekts nødvendighed. Projektets data og formål egner sig ikke til kvantitativ analyse. Evalueringsrapporten er derfor *kvalitativt beskrivende i overensstemmelse* med projektets formålsbestemmelser.

Rapporten er udfærdiget på baggrund af længere afklarende rådgivningssamtaler med og observationer af deltagerne, evalueringsmøde og samtaler med repræsentanter for samarbejdspartnere i Danmark og endelig længere samtaler med projektlederen og de bosniske samarbejdspartnere i Danmark og Bosnien-Hercegovina.

Projektet blev gennemført i perioden 1. december 2008 til 15. december 2009. Der var ansøgt om finansiering ved Ministeriet for Flygtninge, Indvandrere og Integration med 1 mio. kr., hvilket blev bevilliget.

2. Projektets målgruppe

Projektets målgruppe var svært traumatiserede bosniske flygtninge i alderen 40 til 60 år. Forskningen på området viser, at traumets betydning for den enkeltes generelle helbredstilstand og særligt psykiske konstitution er omfattende og afgørende. Traumatisering og PTSD hæmmer således visse positive og skabende egenskaber, som andre tager for givet i hverdagen. Det kan være evnen til at bestride et arbejde, drikke kaffe hos naboen, handle ind eller simpelthen at få tøj på om morgenen. Projektets målgruppe er de mennesker, der påvirkes af denne tilstand, men samtidig aktivt giver udtryk for et ønske om at vende tilbage til deres hjemland. I dette ønske ligger en forventning om, at tilværelsen dér vil kunne genskabe en livskraft og funktionsevne i den enkeltes hverdag – eller sagt på en anden måde en forventning om, at tilværelsen vil være bedre og mere overskuelig i hjemlandet.

Projektets potentielle deltagere manglede de psykiske og materielle ressourcer til at tage aktivt stilling til, hvorvidt drømmen om hjemlandet skal leves ud eller blot forblive en drøm. Projektet ønskede at udfordre deltagerne til at undersøge de praktiske forudsætninger for tilbagevenden med den nødvendige støtte og rådgivning.

Deltagerne i projektet identificeres indenfor tre idealtypiske undergrupper

A) Den første gruppe består af både mænd og kvinder i alderen 40 til 50 år, som

- lider af PTSD eller anden form for traumatisering
- oplever en ringe grad af livskvalitet
- muligvis kæmper med psykiske lidelser som depression eller paranoid psykose
- har ringe eller ingen danske sprogkunderskaber
- mangler netværk og har tendens til at isolere sig
- på trods af væsentligt nedsat funktionsniveau i hverdagen ikke har ret til pension grundet deres juridiske status i henhold til udlændingeloven

B) Den anden gruppe består hovedsagligt af mænd i samme aldersgruppe, som

- lider af PTSD eller traumatisering
- har haft succes med at fortrænge krigsoplevelser gennem beskæftigelse
- oplever en personlig krise relateret til hverdagen i Danmark og dermed ikke længere kan opretholde fortrængningen
- med baggrund i ovenstående oplever massive problemstillinger i sociale og familiemæssige sammenhænge

C) Den sidste gruppe er overordnet beskrevet som førtidspensionister af begge køn, der generelt lever et trist og isoleret liv i Danmark, da de aldrig har lært sproget og ikke har formået at opbygge et socialt netværk.

Målgruppens fællestræk er:

- Etnisk tilhørsforhold
- Traumatiseringens afgørende betydning for den nuværende situation
- Manglende (eller opgivet) tilknytning til arbejdsmarkedet i Danmark
- Stigende interesse for at vende tilbage til hjemlandet

3. Projektets formål

De projektansvarlige fastlagde inden gennemførelsen et primært mål samt flere delmål for processen. Projektets primære mål var

”gennem individuelt tilrettelagte afklaringsforløb i Danmark og i Bosnien at bistå svært traumatiserede flygtninge og deres familier med personlig afklaring med henblik på eventuelt at vende tilbage til hjemlandet”

Under denne overskrift beskrives endvidere følgende delmål:

- At bidrage til at udstyre de traumatiserede flygtninge med de redskaber, der er nødvendige for at føre beslutningen ud i livet
- Udvikling af en metode til at imødekomme traumatiserede flygtnings ønske om afklaring af fremtiden i forhold til hjemlandet
- Udvikling af en metode til at tilrettelægge sådanne afklaringsforløb i forhold til andre flygtningegrupper
- Formidling af erfaringer og viden til relevante aktører indenfor rehabiliterings- og integrationsarbejdet i Danmark

4. Projektets forudsætninger

Målgruppens primære problemstilling udgøres af traumatiserende oplevelsers fortsatte invalidering af deltageren i hverdagen. Center for Traume- og Torturoverlevende (CETT) i Vejle beskriver PTSD-patienter og andre traumatiserede som "voldsomt optagede af fortiden" af to årsager:

"For det første er der tale om en psykisk lidelse med et markant "før" og "efter": engang var man rask og velanset – måske endda velhavende og magtfuld – nu er man syg og i eksil. For det andet er det et karaktertræk ved traumatisering, at de traumatiske hændelser er brændt fast i erindringen og jævnligt genopfriskes i mareridt og flashbacks"

Kilde: www.traume.dk

På den ene side er deltagerne optagede af den person, de var og det liv, de levede før krigen; på den anden side er der noget ved dette liv, der forhindrer dem i at komme videre med tilværelsen. Tabet af en identitet, status i samfundet og rolle i familien, fylder ekstremt meget i den traumatiseredes nutid. En stor del af de psykiske problemer, der kan støde til traumatisering og PTSD senere hen, kan henføres til følelsen af "ikke at kende sig selv" og sine reaktionsmønstre. Individet er splittet mellem at være offeret, der har været udsat for eller vidne til noget grusomt og umenneskeligt, og en levende person, der ikke kan genkende sig selv i den traumatiske historie, men i stedet søger den sandhed, som kom før den.

Fagfolk anslår, at 25-30% af flygtninge i Danmark (ca. 30.000 personer) lider af PTSD. Det anslås endvidere, at 30-50% af disse flygtninge udvikler en kronisk form af PTSD grundet manglende tidlig og effektiv behandling og plages af lidelsen i perioder gennem hele livet. De befinder sig i risikogruppen for udvikling af andre psykiske lidelser som depressioner og psykoser som følge af traumatisering. PTSD viser sig gennem udviklingen af følgende symptomer

- *Genoplevelse af den katastrofale hændelse i form af mareridt og påtrængende minder*
- *Manglende evne til at huske større eller mindre dele af traumet og en stærk trang til at undgå alt, som minder om det*
- *Mindsket interesse for ting, som man tidligere var engageret i og mindsket evne til at føle kærlighed og nærhed til andre mennesker*
- *Mindsket interesse for egen person og ofte ligegyldighed overfor omverdenen*
- *Søvnproblemer, irritation, angst, nervøsitet, vredesudbrud, koncentrations-besvær og tilbøjelighed til at fare sammen*

Kilde: Videnscenter for Transkulturel Psykiatri

"Bosnierne er den udlændingegruppe i Danmark, der har den største andel af førtidspensionister. 15,5% af alle bosniere var i 2007 på førtidspension. Det er over tre gange så mange som for 10 år siden. Blandt personer af dansk oprindelse er 3,8% på førtidspension"

Kilde: Artikel 1a 05/2008

I de senere år har det vist sig, at en stor gruppe af de førtidspensionerede bosniske flygtninge i Danmark kæmper med svære sociale og psykiske problemstillinger i hverdagen – problemstillinger

knyttet til manglende bedring i lidelser som traumatisering og PTSD. Derudover øger eksiltilværelsens mangel på stabilitet og indhold risikoen for en kronificering af tilstanden og yderligere tilstødende helbredsproblemer.

Personer som lider af PTSD eller andre traumelidelser beskrives ofte som splittede mellem idyllisering af fortiden og distancering fra visse dele af den. Man forventede, at en overvejende del af projektets deltagere ville have diagnosen PTSD og på den baggrund modtager førtidspension eller andre former for passive sociale ydelser.

4.1. Om pensionsloven

Betingelserne for at få tilkendt førtidspension i Danmark fremgår af pensionslovens § 16, som bestemmer, at ansøgeren skal være mellem 18 og 65 år og

”at personens arbejdsevne er varigt nedsat, [og] at nedsættelsen er af et sådant omfang, at pågældende uanset mulighederne for støtte efter den sociale eller anden lovgivning, herunder beskæftigelse i fleksjob, ikke vil være i stand til at blive selvforsørgende ved indtægtsgivende arbejde”

Kilde: Lov om Social Pension

Andelen af bosniske mænd og kvinder, der trækker sig tilbage fra arbejdsmarkedet i en forholdsvis tidlig alder (eller aldrig har været en del af det), er markant højere end blandt etniske danskere (se Indledning).

Som førtidspensionist har man ikke megen kontakt med de sociale myndigheder i Danmark – en kontakt, der for mange i årene op til pensioneringen, har udgjort den primære eller eneste berøringsflade med det danske samfund. Derfor kræver en meningsfuld pensionisttilværelse i Danmark, at man har formået at skabe et solidt socialt netværk *inden* denne kontakt afsluttes. For mange er det en lettelse at få afklaret sin status efter mange års ventetid i det sociale system – for en del er det et personligt nederlag at få systemets stempel på, at man ikke længere anses for arbejdsdygtig og dermed som en aktiv bidragsyder i samfundet.

4.2. Om repatrieringsloven

Den danske repatrieringslov har til formål *”at give udlændinge det bedst mulige grundlag for at tage stilling til og eventuelt træffe beslutning om at repatriere [og] støtte udlændinges repatriering”*. Den danske regering har valgt at uddelegere ansvaret for rådgivning på området til DFH, som derfor varetager den personlige kontakt med alle udlændinge, der overvejer at repatriere. Rådgivning, vejledning og afklarende samtaler er det helt centrale i opfyldelsen af lovens formålsparagraf.

Derudover giver repatrieringsloven flygtninge og visse indvandrere mulighed for at ansøge om økonomisk og logistisk hjælp til at vende permanent tilbage til hjemlandet. Der ansøges om en etableringsydelse, som i 2009 er 28.256 kr., og som udbetales i to rater – 16.954 kr. ved udrejse og 11.302 kr. efter fortrydelsesrettens udløb. Fortrydelsesretten er som udgangspunkt et år, men der kan søges dispensation til at få den forlænget til to år. For børn er beløbet 5.651 kr. ved udrejse og 3.391 kr. efter fortrydelsesrettens ophør (i alt 9.042 kr.). Derudover er der mulighed for at søge støtte til indkøb af erhvervsudstyr, hvis ansøgeren ønsker at starte virksomhed i hjemlandet. Ansøgere, der ikke har mulighed for at forsørge sig selv i hjemlandet som for eksempel pensionister, kan søge om reintegrationsbistand. Dette er en ydelse, der udbetales løbende over enten 5 år eller med nedsat takst i resten af livet. Taksten er i 2009 2.500 kr. per måned i 5 år eller 2.000 kr. per måned for resten af livet, når det gælder Bosnien.

Der blev i november 2009 fremsat forslag til ændring af repatrieringsloven. Dette forslag indeholder en ændring af det beløb, der kan søges om til etablering i hjemlandet samt en forhøjelse af den ydelse, man kan søge om som reintegrationsbistand, hvis man ikke selv har mulighed for at forsørge sig i hjemlandet. Ændringerne er ved rapportens afslutning ikke vedtaget endnu, men forventes at blive det i første kvartal af 2010.

4.3. Om Bosnien-Hercegovina

Med freds aftalen forfattet i Dayton i 1995 deltes Bosnien-Hercegovina i to enheder - Republika Srpska og Den bosnisk-kroatiske føderation (i daglig tale og herefter kaldet "føderationen"). Disse to enheder har udpræget selvstyre, men er underlagt en statslig myndighed.

Ifølge FNs Flygtningehøjkommissariat blev 2.2 millioner mennesker fordrevet med magt fra deres hjem under krigen i det tidligere Jugoslavien. Tallene fra 2007 fortæller om 446.215 tidligere flygtninge og 577.750 internt fordrevne (*internally displaced persons*, IDPs), som har benyttet sig af mulighederne for at vende tilbage til deres oprindelige hjemsted. Særligt etableringen af en solid generhvervelsesprocedure i forhold til ejendom i 2002 øgede interessen for at vende hjem, hvad enten denne proces skete fra et andet land eller et andet sted i Bosnien-Hercegovina. Dog har det også vist sig, at generhvervelsen af ejendom ofte *ikke* giver anledning til permanent genbosættelse i hjembyen, men oftere til bytning eller salg af ejendommen, så der bliver råd til at bosætte sig andetsteds. Denne udvikling skyldes primært den ændring i befolkningssammensætning, som har fundet sted i mange af de byer, hvor der tidligere var mange bosniakker². Nu er mange af disse hovedsagligt beboet af serbere eller kroater, hvorfor bosniakkerne ikke ønsker at vende tilbage dertil. En anden årsag er manglende muligheder for forsørgelse og økonomisk vækst i landområderne, hvor en stor del af de fordrevne stammer fra.

Dayton-aftalens *Tillæg 7* fastslår, at "aftalen giver flygtninge og fordrevne personer retten til sikkert at vende hjem og genvinde tabt ejendom, eller at modtage retfærdig kompensation". I samme tillæg til freds aftalen pålægges myndighederne i de to dele af Bosnien-Hercegovina ansvaret for, at

"[...] flygtninge og fordrevne får mulighed for at vende tilbage i sikkerhed, uden risiko for overgreb, trusler, forfølgelse eller diskrimination, især på grund af deres etniske oprindelse, religiøse tro eller politiske overbevisning"

Kilde: The General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina

Strategien for tillæggets gennemførelse revideres p.t.

5. Projektets praktiske opbygning

Projektet var tænkt som en tredelt proces for deltagerne og med et fjerde aspekt for projektlederen og samarbejdspartnerne.

5.1. Forberedelsesfasen – forventet varighed: 2 måneder

I denne fase af projektet blev der indgået aftaler med relevante samarbejdspartnere, dvs. organisationer og institutioner med særligt kendskab til målgruppen. Samarbejdspartnerne formidlede kontakt til potentielle deltagere i projektet, og dernæst blev deltagerne udvalgt. Dette foregik gennem dybdegående interviews med hver enkelt ansøger til projektet og senere gennem udarbejdelse af handleplaner for hver enkelt deltager. I forberedelsesfasen blev der også udviklet en foreløbig arbejdsmetode, idet det forudsås, at denne skulle tilpasses projektet i takt med de erfaringer, ledelsen fik.

5.2. Undersøgelsesfasen – forventet varighed: 2 måneder + 2 måneder

Den næste fase bestod af de praktiske undersøgelser, som omfattede etablering af kontakt til relevante myndigheder og institutioner i Bosnien. Der blev planlagt møder med disse og individuelle møder for de enkelte deltagere i deres lokalområder. Endvidere iværksatte styregruppen et samarbejde med en rådgivningsvirksomhed for erhvervsdrivende i Bosnien.

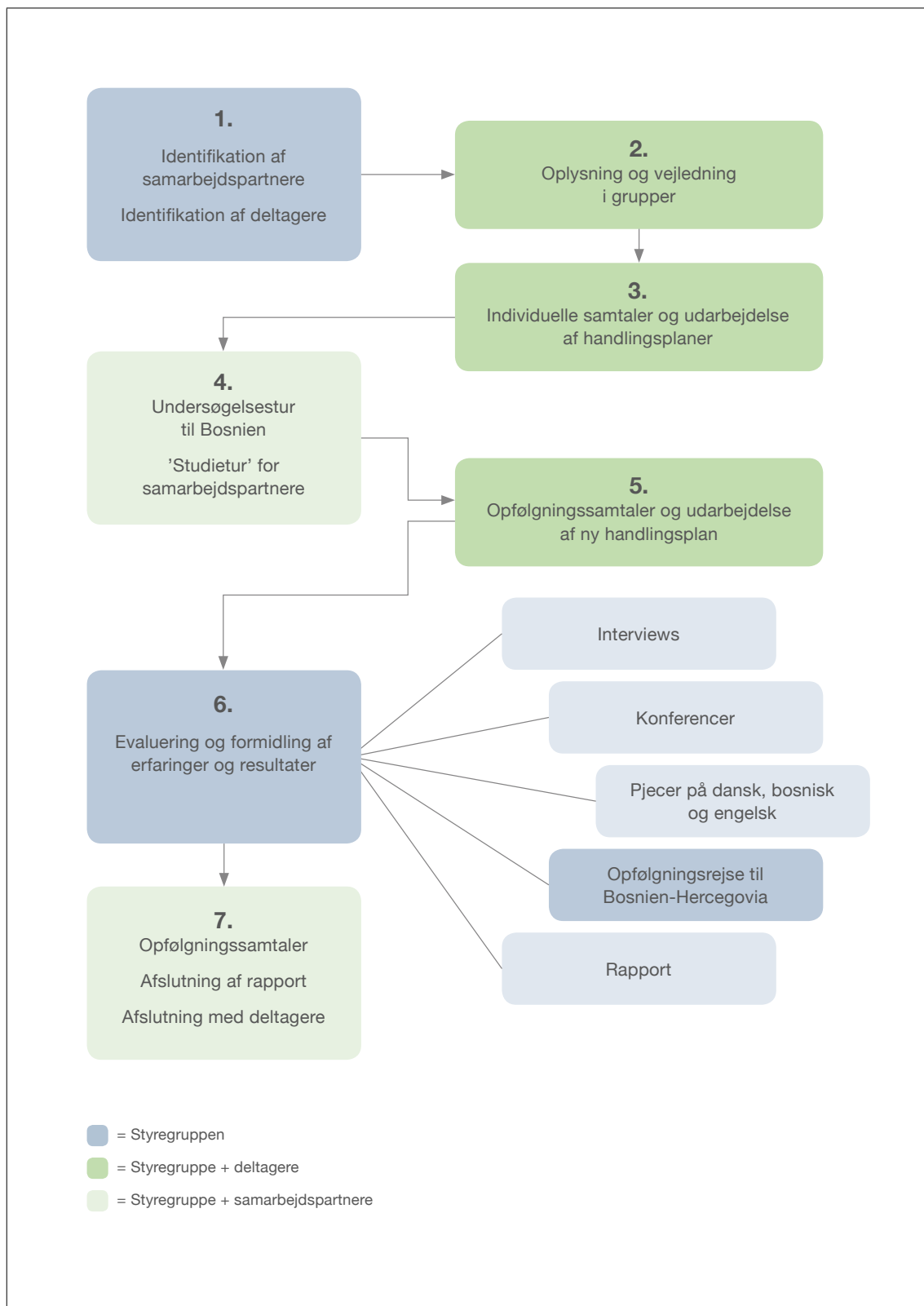
En væsentlig del af denne fase var de individuelt tilrettelagte "undersøgelsesture" til Bosnien, hvor deltagerne fik mulighed for at undersøge materielle, sociale og politiske forhold i deres tidligere hjemby og Bosnien generelt. Projektlederen og repræsentanter for samarbejdspartnerne deltog i en 7-dages tur til Bosnien for at konsolidere indsatsen. Under denne rejse besøgte delegationen flere af deltagerne i deres hjembyer samt forskellige relevante myndigheder både på statsniveau i Bosnien-Hercegovina og regionalt i Republika Srpska.

Den sidste del af undersøgelsesfasen – og det tredje og sidste aspekt for deltagerne – bestod i de opfølgende afklaringssamtaler efter afslutningen af undersøgelsesturen.

5.3. Evaluerings- og formidlingsfasen – forventet varighed: 4 måneder

Projektets afsluttende fase var helliget evaluering og kritisk gennemgang af de erfaringer, projektet har afstedkommet. Projektlederen besluttede i samarbejde med de projektansvarlige at ansætte en særskilt medarbejder til denne indsats. Dennes opgave omfattede interviews med deltagere, møder med samarbejdspartnere samt en opfølgingsrejse til Bosnien-Hercegovina, hvor projektlederen også deltog.

Det var de projektansvarliges forventning, at projektet kunne skabe større opmærksomhed om hjemlandsperspektivet og støtte fokus på det i integrationsindsatsen. Derfor blev erfaringerne formidlet på temaeftermiddage i København og Vejle, og en pjece samt nærværende evalueringsrapport blev udarbejdet.

6. Forberedelsesfasen

I denne fase af projektet blev der taget kontakt til potentielle samarbejdspartnere i hele landet. Det drejer sig om *Nyborg Kommunes Socialcenter*, behandlingsinstitutionerne *SYNerGAIA Rehabilitering* i Århus og *Center for Traume og Torturoverlevende (CETT)* i Vejle; bosniske pensionistforeninger i Viborg, Odense og Brøndby samt bosnisk forening *BiHDAN* i Hobro samt *DFHs Frivillighus* i Kolding og *DFHs to Centre for Afklaring og Rehabilitering* i Herlev og Horsens. Samarbejdspartnere blev tilbudt deltagelse i projektets udvikling og udformning og pålagt medansvar for ”rekruttering” af projektdeltagere ud af den pulje af bosniske flygtninge, som de havde eller havde haft kontakt med.

Endvidere blev der udarbejdet et oplysningspapir om projektet på dansk og bosnisk, som alle foreninger for bosniske flygtninge i Danmark fik tilsendt. Projektlederen deltog i et interview med den bosnisk-skandinaviske avis *Bosanska Posta*, som er tilgængelig i både Danmark, Norge og Sverige. I dette interview blev der taget udgangspunkt i *Danmarks Statistiks* redegørelse for antallet af bosniske førtidspensionister i forhold til andre grupper i landet. Derudover blev projektet præsenteret for flygtninge, der ad almindelig vej henvendte sig til *DFH* for at spørge til mulighederne for repatriering. Projektet blev endvidere eksponeret i *Videnscenter for Transkulturel Psykiatri*s nyhedsbrev samt *DFHs* eget nyhedsbrev til medarbejdere i ”integrationsbranchen”, *Flygtninge i Fokus*.

6.1. Samarbejdspartnernes opgave

Formålet med at tage kontakt til diverse behandlingsinstitutioner var at nå den primære målgruppe. I første omgang forestillede projektlederen sig, at deltagerne i projektet skulle være flygtninge i gang med behandling. Tanken var, at afklaringsprojektet kunne hjælpe den enkelte flygtning videre i bearbejdelsen af savnet og usikkerheden omkring tilværelsens udformning i fremtiden. Afklaringen skulle støtte deltageren i at søge svar på spørgsmålet, om det nu er det rigtige at blive i Danmark, eller om der skulle være en reel chance for at komme til at leve et godt liv i Bosnien igen. Der blev på denne baggrund afholdt et informationsmøde for potentielle samarbejdspartnere og deltagere, hvor projektet blev præsenteret, og repatrieringslovens muligheder for økonomisk støtte blev gennemgået.

Det viste sig imidlertid hurtigt, at de, som ikke var færdige med deres individuelle behandlingsforløb, ikke var interesserede i projektet. Som eksempel kan processen hos *CETT* i Vejle nævnes, hvor man i forlængelse heraf vurderede, at deltagelse i projektet kunne virke forstyrrende for dem, der var aktive i behandlingsforløb, da den opgave, det stiller til flygtningen, omfatter en gennemgribende evaluering af oplevet livskvalitet. Ydermere ville konfrontationen med de omgivelser og minder, der ligger til grund for behandlingsbehovet, kunne skade den enkeltes psykiske udvikling i rehabiliteringsprocessen. Da konsekvenserne for de, der fortsat er i behandling således virkede uoverskuelige, valgte *CETT* i stedet at præsentere projektet for 50 ud af de 200 bosniske flygtninge, som de tidligere havde haft i behandling. Der blev herefter afholdt et informationsmøde hos *CETT*, hvor 23 deltagere viste interesse for projektet. Resultatet blev 18 ansøgere.

På behandlingsinstitutionen *SYNerGAIA* havde man ikke på opstartstidspunktet aktive behandlingsforløb med bosniske flygtninge, hvorfor man drøftede muligheden for at deltage i projektet på ledelsesniveau. *SYNerGAIA* kom til den konklusion, at man ikke havde ressourcerne til at foretage det opsøgende arbejde samt visitationen til projektet. *SYNerGAIA* valgte derfor ikke at deltage i projektet.

6.2. Projektets modtagelse

Generelt blev der vist stor interesse for projektet fra starten både fra samarbejdspartnere og potentielle deltagere. SYNERGIA, som endte med ikke at deltage i projektet, var meget positive overfor projektet og tilkendegav, at processen er nødvendig for mange af de, som modtager behandling for traumer og PTSD.

Det er svært for flygtninge, der har været ofre for overgreb, at tale åbent om deres oplevelser, selv om de er bevidste om, at andre har været udsat for lignende eller værre.

Projektlederen bemærker i forbindelse med projektets opstart, at der i gruppen af traumatiserede flygtninge, som var afsluttet fra et behandlingsforløb, var en overraskende åbenhed om traumatisering generelt.

Projektet kom godt fra start med 65 ansøgninger fra interesserede i hele landet, og der blev ved med at komme henvendelser efter ansøgningsfristens udløb.

6.3. Udvælgelse af deltagere

Projektlederen, som selv er tidligere bosnisk flygtning, og hans bosnisktalende assistent afholdt efter ansøgningsfristens udløb telefoniske samtaler med alle 65 ansøgere. I disse blev fokus holdt på de praktiske udfordringer i repatrieringen for den enkelte ansøger. Problemstillingerne omhandlede primært økonomiske forudsætninger for forsørgelse, sundhedsvæsen og boligforhold.

Der blev spurgt kort ind til ansøgerens livssituation og historie før, under og efter krigen som en del af det helhedsbillede, der skulle danne baggrund for udvælgelsen af deltagere.

Herefter blev der nedsat en arbejdsgruppe bestående af to medarbejdere fra DFH – den andetsteds benævnte styregruppe – og nogle repræsentanter fra de samarbejdende institutioner. Sidstnævnte blev inddraget, idet de havde særligt kendskab til de enkelte ansøgere og deres motivation for deltagelse.

Arbejdsgruppen udvalgte i alt 28 deltagere. 2 ansøgere fra *Nyborg Kommune*; 2 tidligere kursister fra *Center for Afklaring og Rehabilitering*, Herlev og 9 personer, som tidligere har været i behandling på *CETT*. De øvrige deltagere blev udvalgt mellem de interesserede fra de tre pensionistforeninger. Desuden blev en familie fra Bornholm, som allerede havde taget hul på repatrieringsprocessen for to år siden og jævnligt var i kontakt med *DFH* inkluderet. Arbejdsgruppen mente, at projektet kunne lette processen for dem og støtte dem i at overvinde evt. forhindringer i kontakten med myndighederne i Bosnien. Det bemærkes, at de 28 deltagere har oprindelse vidt forskellige steder i Bosnien og Hercegovina.

	Alder 40-50 år	Alder 51-60 år	Alder > 60 år	Modtager førtidspension	Modtager kontanthjælp
	4	8	2	11	3
	5	7	2	11	3
Ialt	9	15	4	22	6

Skemaet er udarbejdet på baggrund af deltagernes egne oplysninger.

6.4. Deltagernes hverdag i Danmark

Som det ses i skemaet ovenfor er størstedelen af deltagerne førtidspensionister. Det menes, at hele 77% af førtidspensionister med bosnisk baggrund har fået tilkendt pension med baggrund i PTSD og traumatisering³. De fleste oplever deres sociale situation som præget af stilstand, og kontakten med det omgivende samfund er reduceret til et minimum.

Det er karakteristisk for deltagerne, at de føler sig udenfor samfundet, fordi de ikke har magtet at skabe et netværk. Samtidig udtrykker nogle deltagere stor frustration over "tonen" i den danske mediedebat om flygtninge og indvandrere, og udviklingen kan have forårsaget en yderligere fremmedgørelse af målgruppen.

Deltagerne fortæller mere eller mindre enslydende historier om en problematisk tilværelse efter ankomsten til Danmark – en tilværelse, de ellers havde set frem til, siden de forlod Bosnien. Grundet traumernes udvikling og mangel på omstillingsparathed, som de fleste flygtninge oplever som en naturlig konsekvens af katastrofeoplevelsen, gik livet i stå for en stor del af dem. 14 år efter *Dayton-aftalen* er en foruroligende stor procentdel af dem stadig ikke kommet i gang med livet igen.

Baggrund

Der er tale om en gruppe mennesker, som var relativt unge og ressourcerstærke, da de ankom og fik asyl i Danmark. Der var mange unge familier og enlige kvinder med små børn. For familierne gjaldt det typisk, at en eller begge forældre havde en uddannelse i hjemlandet, nåede at arbejde et par år og siden deltog i krigen i 2-4 år eller var på flugt og udsat for overgreb, inden de søgte beskyttelse i Danmark. Disse unge mennesker gennemgik en svær identitetskrise umiddelbart efter ankomsten til Danmark, fordi de, som en deltager fortæller, "*regnede med at krigen var ovre om et par måneder, og vi kunne rejse tilbage og genoptage vore liv og drømme*". Desuden oplevede en stor del af mændene, at deres rolle som forsørger og i det hele taget familiens beskytter blev devalueret i forbindelse med indkvartering på asylcentre og senere i forsøget på at integrere sig i et samfund uden en udpræget patriarkalsk familiestruktur.

Fælles for de mange interviews med deltagerne er en *underliggende stemning af ensomhed*, som præger hverdagen og indstillingen til fremtiden. Denne stemning skyldes til dels oplevelsen af tab, som er gennemgående for flygtninge – hvad enten det er tab af nær familie eller deres egen værdighed og menneskelighed i krigshandlinger eller overgreb. Endvidere er det også fælles for deltagerne, at de ønsker sig en tilværelse, hvor de kan vælge det sociale *fra*, når de får det dårligt psykisk – som regel for at skåne dem, de holder af eller spare på de få ressourcer til samværet med dem.

Mange af deltagerne fortæller i øvrigt, at de føler, de har mistet evnen til at føle glæde "helt fra hjertet", føle samhørighed med andre mennesker (som regel bortset fra børnebørn, der virker lindrende på den psykiske smerte) og tilknytning til verden generelt. Isolation er almindeligt udbredt blandt målgruppen. De magter ikke at tale med andre mennesker, som ikke kender dem; de kommer ikke så meget ud, da de forsøger at undgå situationer og personer, som kan fremkalde minderne om overgreb. I alt for mange tilfælde bliver den isolerede tilværelse permanent og leder til helbredsproblemer af forskellig art. Mange ender med at give op overfor verden og synker hen i apati.

3 Tallet er fra 2007 og stammer fra Ankestyrelsen jf. Artikel 1a 05/2008.

6.5. Forberedelse til undersøgelsesturen

Som en del af forberedelsen til turen for deltagerne blev der afholdt informationsmøder for flere deltagere i hver region. Der blev udtrykt et behov for generel oplysning om repatrieringsloven og mulighederne indenfor den, hvorfor der blev rådgivet om dette. Der blev endvidere oplyst om nærværende projekts formål med fokus på den forestående undersøgelsestur til Bosnien. Turen skulle give deltagerne mulighed for at undersøge materielle, sociale og politiske forhold i netop deres hjemegn, og projektlederen informerede grundigt om støttemuligheder, men også om DFHs forventning til den enkelte deltager.

Efterfølgende blev der afholdt samtaler med deltagerne, hvor deres forventninger og tanker om tilbagevenden blev kortlagt. Fra disse samtaler ved vi, at deltagernes primære bekymringer omhandler:

1. Økonomiske forhold ved bosættelse i hjemlandet

Der er generelt bekymring om de økonomiske forhold p.t. i Bosnien-Hercegovina, at arbejdsløsheden er stor og pensionsudbetalingerne til de, der ikke er i stand til at arbejde, er forsvindende små. Deltagerne gør sig alvorlige overvejelser over, hvordan de skal kunne leve i landet, og om tilbagevenden er et økonomisk bæredygtigt projekt for deres fremtid.

2. Boligforhold og muligheden for støtte/sygebehandling

Projektets deltagere er meget bevidste om det niveau af social service, de nyder godt af i Danmark. Derfor tænker de også meget over det sociale system i Bosnien-Hercegovina, fordi de på mange måder vil være afhængige af det ved tilbagevenden. Mange har ønsker om behandlingsforløb for traumer og PTSD, og mulighederne herfor undersøges nøje.

3. Sikkerhed forstået både fysisk og psykisk

Projektets deltagere giver udtryk for en u håndgribelig frygt for, at både myndigheder og etniske grupperinger i samfundet vil dem noget ondt fx overfalde dem eller på andre måder chikanere dem. Samtidig er deltagerne meget bekymrede for deres psykiske helbred. Mødet med hjembyen og traumets ophav kan skabe retraumatisering og gøre det svært for den enkelte at fungere i hverdagen. Dette gælder særligt de, som ønsker at vende tilbage til Republika Srpska.

I forlængelse af de udtrykte bekymringer blev der udarbejdet en handlingsplan for hver enkelt deltager med henblik på at etablere kontakt til de relevante myndigheder i Bosnien inden turen. Handlingsplanerne afspejlede projektets fokus på de praktiske udfordringer.

Der har i forberedelserne været talt om risiko for retraumatisering hos deltagerne ved besøgene i hjembyerne. Det har været uklart, hvorvidt det var en generel risiko, men her har samarbejdspartnerne såvel som projektledelsen trådt til med ekspertise og fokus på den enkeltes tilstand, støttende samtaler og andre foranstaltninger for at modvirke risikoen for tilbagefald eller forværring af PTSD-symptomerne.

7. Undersøgellesfasen

Denne del af projektet bestod af de praktiske undersøgelser i og konfrontationer med hjemlandet. Formålet var at give deltagerne et realistisk billede af hjemlandets tilstand og dermed en konkret idé om, hvordan det ville være for dem at vende tilbage. Individuelle undersøgelsesture blev tilrettelagt ud fra hver enkelt deltagers præmisser og konkrete behov for afklaring. Undersøgelsesturene foregik i perioden fra marts til juni 2009. Deltagerne rejste til Bosnien med økonomisk støtte fra projektets midler og sørgede selv for indkvartering og forplejning hos venner eller familie. I april rejste repræsentanter for samarbejdspartnere samt projektlederen fra DFH (herefter "delegationen") også derned for at bistå deltagerne i deres undersøgelser. Der var aftalt møder med Ministeriet for Flygtninge og Menneskerettigheder (BiH), EMAM BCG – en rådgivningsvirksomhed for bosniske erhvervsfolk – lokale myndigheder samt arrangeret studiebesøg på plejehjem; Medica som er en organisation, der arbejder med rehabilitering af kvinder, der har været udsat for overgreb under krigen samt etableret kontakt til foreninger for demobiliserede soldater og tidligere krigsfanger.

Hovedparten af deltagerne havde brug for hjælp til at få de lokale myndigheder i tale og etablere en respektfuld dialog. Enten havde deltagerne aldrig skullet tale med myndigheder i hjemlandet før og vidste derfor ikke, hvordan man bærer sig ad; eller også var de bange for magtmisbrug og korrupsion. Flere udtrykte en udefinerbar frygt for, at der i denne kommunikation "skal ske dem noget".

De kvindelige deltagere har haft særlig brug for en psykosocial indsats på turen, og de danske repræsentanter for samarbejdspartnere har ydet en stor indsats i den henseende. Det er naturligt i mange tilfælde, da repræsentanter og deltagere kendte hinanden i forvejen.

De mandlige deltagere har på samme måde brugt projektlederen, som også er en mand, som resourceperson og sparringspartner i forløbet. Dog har mændene som forventet ikke været helt så åbenlyst følelsesmæssige og udtrykt behov for støtte som kvinderne. Ægteparrene har i høj grad brugt hinanden som "aflastning".

7.1. Møder med organisationer og offentlige institutioner

Projektlederen havde inden delegationens tur til Bosnien arrangeret møder med relevante kommunale instanser i de forskellige byer, deltagerne kommer fra, samt med *Flygtningeministeriet* i både Republika Srpska og på statsniveau for hele Bosnien-Hercegovina i Sarajevo. Endvidere aflagde delegationen et officielt besøg hos *Den Danske Ambassade* i Sarajevo. Endelig var der i løbet af ugen planlagt besøg hos *Medica* i Zenica, en organisation for kvindelige ofre for vold, samt to dagcentre for ældre og et plejehjem og *Center for Socialt Arbejde* i Trebinje. På opfølgingsrejsen i november blev der endvidere afholdt et informationsmøde med *Union of Associations for Refugees, Displaced Persons and Returnees in Bosnia and Herzegovina*.

Formålet med "studiebesøgene" og møderne var at give deltagere og samarbejdspartnere et indblik i det bosniske samfunds opbygning i dag og dermed bidrage til at deltagerne kunne få et realistisk billede af det, de kunne forvente at vende tilbage til. Derudover var det projektets idé at sætte deltagerne i kontakt med institutioner, som de ikke selv vil kunne komme i dialog med samt at give dem mulighed for at afklare spørgsmål direkte med den relevante institution. Herunder følger et kort resumé af erfaringerne fra de vigtigste besøg.

Medica, Zenica

Medica er en ekspertorganisation som arbejder med voldsramte kvinder ud fra et helhedsorienteret perspektiv. Blandt andet har de specialiseret sig i post-konfliktrelateret vold (post-war related violence), hvilket er et specifikt problem for samfund, der stadig er i helingsprocessen efter en krig.

Besøget hos Medica i Zenica var for delegationen og kun en enkelt af deltagerne deltog efter eget ønske. Mødet dannede grundlag for erfaringsudveksling og gav indblik i, hvilke metoder der anvendes i behandling og rehabilitering af kvinder i Bosnien. Delegationen var meget imponeret over det arbejde, Medica varetager med de udsatte kvinder.

Ved besøget hos organisationen på opfølgingsrejsen i november blev det klart, at Medicas ledelse ser det som en stor hjælp, at andre instanser er opmærksomme på behovet for afklaring også hos de eksilerede bosniere.

Dagcenter for ældre, Banja Luka; Dagcenter for ældre, Trebinje; Plejehjem, Sarajevo

Besøgene på ældrecentre og plejehjem havde til formål at give deltagerne et overblik over de muligheder, som Bosnien p.t. kan tilbyde indenfor omsorg og pleje af ældre. Samtidig ville møderne præsentere deltagerne for resultatet af samarbejde mellem danske kommuner og de bosniske myndigheder og organisationer.

For en stor del af deltagerne har disse besøg været nødvendige, fordi de snart vil komme i en plejekrævende situation. Det er således vigtigt, at de som en del af afklaringsforløbet sætter sig ind i forholdene for ældre i Bosnien og dermed har et realistisk billede af, hvad der venter dem, når de ikke længere kan klare sig selv.

Flygtningeministeriet Republika Srpska, Banja Luka; Banja Luka Kommune

Besøget hos *Flygtningeministeriet* i Republika Srpska havde til formål at give deltagerne fra denne del af Bosnien en mulighed for at se, hvordan den aktuelle situation er for tilbagevendte og stille spørgsmål til myndighederne vedrørende ejendom og støtte til genopbygning. Besøget gav anledning til blandede følelser hos delegationen. Det var primært en enkelt deltagers sag, der stod i centrum på mødet, og denne illustrerer de problematiske forhold i kommunikationen med myndighederne i Republika Srpska.

Ministeriet bakkede op om *DFHs* arbejde med at sætte fokus på traumatisering.

Mødet med kommunale repræsentanter fra Banja Luka havde ligesom mødet i Ministeriet en enkelt ejendomssag som omdrejningspunkt, hvorved problematikken blev yderligere eksponeret til den berørte deltagers fordel.

Ministeriet for Flygtninge og Menneskerettigheder BiH, Sarajevo

På dette møde deltog både delegationen og alle projektets deltagere fra regionen omkring Sarajevo. Også her fik man lovning på, at traumatisering og dets konsekvenser for eventuel tilbagevendende ville komme på dagsordenen i forbindelse med forhandlingerne af den nye plan for gennemførelsen af *Tillæg 7*. Ministeren påpegede dog også, at organisationer som *DFH* må udvise et vist mål af ydmyghed i deres omgang med repatriering, særligt mens de befinder sig i Bosnien. Mange af dem, der blev i landet og levede krigen igennem i deres hjembyer, er også traumatiserede og kæmper med nogle svære sociale og eksistentielle problemstillinger i deres egen ret. De forsøger at holde armod og fattigdom fra livet og lider desuden under mangel på et fungerende og tilgængeligt sundhedsvæsen samt sociale strukturer til at tage sig af dem, der ikke kan tage sig af sig selv.

Ministeriet opfordrede projektets deltagere til at søge de statslige enheder om hjælp og støtte til genopbygning af ødelagte boliger samt i forbindelse med tilbagevenden generelt. Den overvejende del af deltagerne gav dog efter mødet udtryk for skepsis overfor myndigheden, baseret på at der simpelthen ikke er ressourcer til at stille den slags hjælp til rådighed. Flere var endvidere overbevist om, at der fortsat er korrupsion både øverst og nederst i de politiske institutioner.

Der afholdtes endnu et møde med Ministeriets repræsentanter på opfølgingsrejsen i november. Her gav embedsmændene udtryk for en skepsis overfor det bosniske samfunds mulighed for at imødekomme de særlige behov, som traumatiserede tilbagevendte har, for som de sagde – ”her er vi alle traumatiserede”. Den politiske situation er anspændt, og regeringen prioriterer andre forhold. Netop derfor blev der vist stor taknemmelighed for den indsats, der gøres fra Danmark for at hjælpe dem, der ønsker at vende tilbage.

Den Danske Ambassade

Mødet havde primært diplomatisk karakter. Ambassadøren informerede deltagere og delegation om de aktuelle socioøkonomiske og sikkerhedsmæssige forhold i Bosnien. Mødet havde en vigtig funktion som signal til deltagerne samt de bosniske myndigheder om, at den danske stat tager plancen om bæredygtig tilbagevenden meget alvorligt – og at de bør gøre det samme.

Ved opfølgingsrejsen i november blev der afholdt møde med den nye ambassadør Kirsten Geelan. Ambassadøren udtrykte stor interesse for projektet og foreslog et samarbejde med den tyske organisation *Kreditanstalt für Wiederaufbau* (KfW), med hvilken Danmark netop har indgået en støtteaftale til mikrofinansieringsaftaler på 3 millioner euro.

EMAM BCG, Sarajevo

I alt 8 deltagere i projektet ønskede vejledning og rådgivning i forhold til opstart af mindre erhvervsaktiviteter. Derfor indgik projektlederen en aftale med den Sarajevo-baserede rådgivningsvirksomhed *EMAM BCG* om at tilbyde træning og individuel rådgivning til disse deltagere. Her blev der fokuseret på den enkeltes forestilling om virksomheden, forretningens forudsætninger og betingelser samt givet en overordnet idé om mulig indtægt. De mindre virksomheder skulle typisk baseres på landbrugs- eller haveprodukter.

Forløbet var en vigtig del af afklaringen for de 8 deltagere. Via den fælles træning ved *EMAM BCG* stiftede de bekendtskab med de nødvendige teoretiske værktøjer, som er nødvendige for opstart og drift af virksomhed. Derudover har de under turen haft mulighed for at undersøge det bosniske marked i forhold til udbud og efterspørgsel, prisniveauer samt forventet indkomst. En væsentlig del af forløbet hos *EMAM BCG* bestod i tilknytning af mentorer til de enkelte deltagere, der mente de kunne have gavn af en sådan.

7.2. Besøg i deltagernes hjembyer

Som en del af afklaringsprocessen blev deltagerne opfordret til at besøge deres hjemby, som de i udgangspunktet har ønsket at vende tilbage til. Udover møder med de relevante lokale myndigheder tilbød projektlederen også hjælp til at kontakte eventuelle arbejdspladser, daginstitutioner, skoler og uddannelsessteder for dem, der måtte ønske det. Delegationen besøgte flere af deltagerne i deres hjembyer på deres tur til Bosnien i april 2009. Erfaringerne viser, at oplevelserne er meget forskellige i de to enheder af staten, men at praksis omkring tilbagevendte også i høj grad varierer mellem de forskellige kommuner.

Besøgene gjorde massivt indtryk på både deltagere og delegation, da det var i mødet med den faktiske virkelighed i byerne, drømmen for alvor blev sat i relation til de konkrete vilkår og omstændigheder. Metodisk virker det derfor naturligt at præsentere enkelte illustrative eksempler på de erfaringer, deltagere og delegation har gjort sig. Forløbene er i det følgende beskrevet kronologisk ud fra repræsentative cases, da dette giver en forståelse for hele problemkompleksets opbygning. Der er taget udgangspunkt i de målgruppeinddelinger, som er listet i afsnit 2 samt søgt at præsentere de enkelte cases' ”svar” på de bekymringer, deltagerne havde.

A) Den stærkeste mand i byen

Det naturlige sted at parkere i den lille landsby er foran moskéen. Landsbyen er så lille, at alle kan følge med i kombibussens ankomst og nysgerrigt granske de velklædte danskere, der stiger ud, da den holder stille.

Delegationen er på besøg hos deltager A i den lille landsby, hvor han tidligere boede med sin hustru og deres fire børn. Det betyder meget for A, at delegationen er kommet i dag under hans undersøgelsestur, for han vil gerne have hjælp til at genopbygge sit familiehjem, som efter krigen og mange års mislighold er ubeboeligt.

A har levet et hårdt liv både i Bosnien og i Danmark. Først under danskernes besøg viser han en umiddelbar energi og glæde over det projekt, han nu er gået i gang med. Men i takt med at det skrider frem, bliver han mere indebrændt og kritisk overfor sine tidligere naboer og venner.

A er en imponerende mand. Han virker stadig stærk, men er et ødelagt menneske. Ingen ser det. Landsbyboerne og indbyggerne i den nærliggende by ved alle, hvem han er. De hilser på ham med respekt. De kender ham fra før krigen, hvor han havde ry for at være "den stærkeste mand i byen", og de ved, hvad der skete med ham under og efter krigen. De holder afstand til ham, er bange for ham og det, han viser dem om deres land og dem selv. Og nu vil han vende tilbage – hjem.

I landsbyen skuler de til ham. De kommer ud af husene for at kigge, iklædt beskidte alpehuer og slidte jakker. De spørger, hvorfor han skal have hjælp, når han kan blive i Danmark, hvor han ikke er fattig (i sammenligning med dem vel at mærke).

Under krigen stod A side om side med mange fædre, sønner, onkler og ægtemænd fra sin egen og de omkringliggende landsbyer. De meldte sig frivilligt – eller følte sig forpligtet til at gøre det – og kæmpede for at forsvare deres familier, deres børn og deres ejendom. De satte deres eget liv på spil og afsluttede andres som middel til at opnå friheden og freden. Som belønning blev de lovet, at de "skulle spise med sølvbestik hver aften", som A fortæller, men sandheden blev en anden.

"I dag står jeg på gaden i min egen landsby. Jeg ejer intet, kan intet og er afhængig af hjælp fra Danmark for at overleve og forsørge min familie. Var det det, jeg kæmpede for?! Var det det?"

Livet i Danmark

A er 55 år og bor alene i en lejlighed i et socialt boligbyggeri i en større provinsby. Han er dybt traumatiseret og under udredning i kommunen, men ikke berettiget til førtidspension, da han først kom til Danmark i 2001 og siden fik en humanitær opholdstilladelse. Han modtager kontanthjælp og føler sig fanget af de forpligtelser, det medfører.

A har aldrig følt sig hjemme i Danmark, som han kom til i 2001, fordi begge hans sønner bor her. Han var syg og havde behov for behandling, som han ikke kunne få i Bosnien, og han nærede et håb om, at han kunne rehabilitere sig selv ved at rejse til Danmark og etablere sig her med sin hustru. Hustruen fik aldrig opholdstilladelse og bor fortsat i Bosnien. A er helt afhængig af det antipsykotiske medicin, han tager for at holde temperementet på plads og minderne på afstand.

A har intet socialt netværk, ej heller med de lokale bosniere. Han lever fuldstændig isoleret og taler ikke dansk. Han har to voksne børn i Danmark og to i Bosnien, hvor hans kone også bor i et lejet hus. A har alvorlige problemer med at få hverdagen til at hænge sammen i Danmark – han har aldrig opnået tilknytning til arbejdsmarkedet eller haft succes med behandling for sine traumatiske ople-

velser. Han bruger meget energi på at spekulere over livets uretfærdigheder, og han føler sig forkert behandlet både i det danske og det bosniske system.

Livet i Bosnien

A kommer fra et lille landbrugssamfund. Han ernærede sig inden krigen som bonde ligesom hans familie havde gjort gennem århundreder. Han ejede et lille hus med tilhørende jord, hvor han boede sammen med sin kone og børn. I den lille landsby bor alle hans brødre med deres familier. Lejlighedsvist havde A forefaldende arbejde for lokale erhvervsdrivende for at tjene lidt ekstra.

Landsbyen var og er stadig beboet primært af bosniakker og ligger i en dal omgivet af bjerge. Serberne på egnen boede oppe i bjergene, og landsbyerne deltes om græsningsarealer til kvæg og geder. Hyrderne – inklusiv A – vogtede geder sammen og spillede af og til fodbold på bjergskrånningerne. A levede således et ukompliceret landmandsliv med jævnlig kontakt med serberne, indtil krigen begyndte at udvikle sig.

As hustru bor i en nærliggende by i et lejet hus. Myndighederne anerkendte As ret til sociale ydelser som demobiliseret soldat, inden han flygtede, og denne skulle i hans fravær være tilfaldet hustruen. Hun har dog ikke modtaget støtten og lever i dag kun af det, som A sender til hende fra Danmark.

Traumatisering

A havde ry for at være ”den stærkeste mand i byerne”, og det var derfor naturligt for ham at involvere sig i krigen. Han blev rekrutteret som en del af en berømt elitestyrke i området og deltog indtil det sidste i krigshandlingerne ved frontlinjen.

A fik i forbindelse med sin ansøgning om asyl i Danmark diagnosticeret PTSD. Han har alvorlige psykiske problemer som følge deraf. Han er dybt depressiv og har aggressive tendenser grænsende til psykose, når han føler sig presset. Han har fortalt om nogle af de ting, han selv har gjort, men størst indtryk har det gjort på ham at se sine kammerater dø, mens de kæmpede ved siden af ham. Han har forklaret, at alle følte sig nødsaget til at kæmpe, fordi børn blev dræbt af serbere, og han og hans venner følte, de havde en forpligtelse til at forsvare deres og hinandens familier. Hustruen gemte sig under krigshandlingerne i skoven med børnene og kan i dag ikke tale om det, hun har været udsat for.

De to voksne sønner, som også i dag er bosat i Danmark, deltog i krigen som elitesoldater, fordi deres far var den mand, han var – hvis han havde en forpligtelse, havde de den også. A var og er meget stolt af sine sønner, der har formået at skabe sig en tilværelse med job og familie i Danmark, men han erkender samtidig, at krigen har besværliggjort hans forhold til dem i dag.

Projektets opgaver for A

For A var projektets omdrejningspunkt at finde ud af, hvorvidt han kunne opnå støtte fra de lokale myndigheder til at genopbygge sit hus og modtage en slags ”pensionsydelse” derfra, så han vil kunne forsørge sig selv og sin kone. De to voksne døtre i Bosnien er begge gift og har deres egne familiehjem i nærheden af deres mor.

Undersøgelsesturen var afgørende for As afklaring i forhold til repatriering. Grundet sin rolle i krigen har A haft svært ved at etablere en tillidsfuld kontakt med de lokale myndigheder. Han er selv skeptisk og tilsyneladende med god grund. De sociale ydelser, som hans hustru skulle modtage, er udeblevet, og han ønskede hjælp fra DFH til at komme i dialog med myndighederne.

Det var desuden vigtigt for A at få afklaret hvilke ydelser, han vil have ret til fra de bosniske myndig-

heder og foreninger for demobiliserede soldater, idet han i første omgang ikke mente, at reintegrationsbistanden fra den danske stat vil være tilstrækkeligt til at forsørge ham og hans kone.

Endvidere havde A et stort ønske om at genopbygge familiens hus, hvorfor han var ivrig efter at involvere DFH i denne proces. Projektledelsen har stillet kontakter og vejledning til rådighed, men kan ikke umiddelbart hjælpe med at finansiere genopbygningen.

Erfaringer med As forløb

A fortæller, at projektet har været afgørende for hans overvejelser om at vende tilbage til Bosnien. Han har i mange år haft det meget dårligt i Danmark, og han var meget ivrig efter at sætte nogle ting i gang. Projektlederen besøgte ham to gange under undersøgelsesturen og med denne særlige støtte lykkedes det at skabe en kontakt til myndighederne. Det kan på trods heraf konstateres, at de fleste instanser er modvillige overfor at hjælpe A, og det er ikke helt klart hvorfor.

A har fået afklaret, at han på ny må søge om hjælp hos de relevante myndigheder i Bosnien til at få genopbygget sit hus, idet genopførelsen er afgørende for en succesfuld repatriering både mentalt og økonomisk.

Endvidere er der under besøget etableret kontakt til en kommunal institution, der hjælper, rådgiver og støtter socialt udsatte i området. A er positiv overfor den hjælp, de kan tilbyde, selvom de ikke kan hjælpe ham med den problematiske økonomi. Han er i det hele taget meget bevidst om sit eget psykiske helbred og har i processen konsulteret en læge i Danmark, som han stoler på. Denne rådede ham til at "*købe nogle får*", idet beskæftigelse efter repatrieringen vil være den mest effektive form for terapi.

Projektlederen bemærkede, at A viste tydelige tegn på en mere stabil psykisk tilstand og endda glæde under turen, og dette virkede lovende for planerne om at repatriere. A har truffet en endelig beslutning om at vende tilbage til Bosnien – i første omgang til den lejede bolig, som hustruen bor i nu, og på sigt til familiens tidligere hjem.

A udrejste fra Danmark 15. juni 2009.

Opfølgning november 2009

På opfølgningsrejsen blev der gennemført et længere interview med A om hans udvikling siden repatrieringen. Han har fortsat store problemer med myndighederne i området og føler ikke, at han har ressourcer til at kæmpe for sine rettigheder alene. Han har fortsat ikke fået hjælp til at genopbygge sit hus, og det gør ham meget ked af det.

Objektivt ser han sundere ud end tidligere; han har tabt 10 kg og nyder at have noget at lave. Han har købt 20 får, men vil gerne have 20 mere, da han mener, det vil skabe en indtægt, som han og hustruen kunne forsørge sig ved. Han fortæller selv, at han har det bedre, fordi han er i sin fødeby, hvor han "hører hjemme", og netop derfor er husets sørgelige tilstand særdeles problematisk for ham. Han føler ikke, at repatrieringen er bæredygtig, hvis ikke han får hjælp til genopbygningen.

7.3. Generelle erfaringer med gruppe A)

As historie illustrerer de problemstillinger, der er karakteristiske for projektets deltagere omfattet af projektbeskrivelsens gruppe A) (se afsnit 2). Ønsket om at vende hjem udspringer af en trøstesløs tilværelse i Danmark, hvor deltageren udover at kæmpe med psykosociale problemstillinger, føler, at han ikke har kontrol over sit eget liv. Med det individuelt tilrettelagte forløb og den håndholdte indsats i afklaringsforløbet, viser deltagerne engagement i og en vis forhåbning om succes med

planerne om at vende tilbage til Bosnien. Hvor A følte sig fanget i det danske systems bureaukrati, har han nu formået at komme i dialog og dermed udøve en vis magt i forhold til systemet i Bosnien.

A tilhører også en særlig gruppe af traumatiserede flygtninge fra Bosnien, nemlig dem, der tog aktivt del i krigshandlinger som en del af de væbnede styrker. Det er projektets erfaring, at denne gruppe oplever massive sociale problemstillinger i forbindelse med at vende tilbage til deres hjemegn, idet de for de tilbageblevne både kalder på heltedyrkelse og vækker afsky. De tidligere soldater symboliserer for dem en del af deres liv, som de ønsker at lægge bag sig. Selvom soldaterne ofte dyrkes som helte i deres hjemegn, er den sociale reintegration besværliggjort af alt det, man ikke taler om – krigens substans.

Endvidere er det set i flere situationer i projektforløbet – også med de, som ikke var soldater – at der opstår konflikter om ejendom med tidligere naboer og andre beboere i den nære egn. Der ses ofte en form for ”kollektivt traume” i mindre landbrugssamfund, der handler om de tilbagevendtes nye status efter at have levet som flygtninge i Vesteuropa. De tilbageblevne føler, at de har gennemlevet efterkrigstidens hårde vilkår uden at blive berømmet eller belønnet herfor, mens flygtningene har levet ”på den grønne gren” under beskyttelse i andre lande. Nu belønnes de for at ville vende tilbage – stadig uden at de tilbageblevne modtager yderligere hjælp eller økonomisk støtte.

Flere af projektets deltagere har fortalt, at denne problematik opstår selv indenfor nære familierelationer fx mellem søskende, hvor én flygtede, og andre blev tilbage. Det tab, som de tilbageblevne oplevede og stadig oplever hver dag, sammenlignes med en tilværelse indenfor et socialt sikret samfund, hvor deres familiemedlem modtager pension, hjælp til bolig osv. En kvindelig projektdeltager udtrykker sin frustration således

”De [familien] tror, jeg lever et godt liv i Danmark med penge og sikkerhed og alt det der. De forstår ikke, at jeg mistede alt under krigen! Min mand, mine børns legetøj, som gav dem tryghed, mine forældre, mine søskende, mit hjem, mit land!”

Selvom familien ikke er omkommet, har kvinden mistet det nære forhold, hun havde til sin søster og sin mor; hun har mistet forankringen af sin identitet i familien og hjemlandet. Det er et afgørende og psykisk invaliderende tab for hende, som har forhindret hende i at opbygge en meningsfuld tilværelse i Danmark. Hun har med baggrund i dette forhold kæmpet med depression, PTSD og angst siden ankomsten til Danmark.

Det er således projektets erfaring, at reintegration i lokalsamfundene udgør et afgørende problemkompleks i forhold til tilbagevendende både på grund af individuel fremmedgørelse overfor mennesker og steder, man tidligere kendte, og på grund af de mange år, der er gået siden den tilbagevendte forlod landet – og ”lod de andre i stikken”.

Med As historie ses også myndighedernes problemer med at håndtere de tilbagevendte. Overalt i Bosnien arbejdes der med forbedring af processerne omkring tilbagevendte flygtninge og internt fordrevne, men på det laveste niveau af bureaukratiet – de lokale kommuner – er praksis vidt forskellig og ofte vejledt af den ansvarshavendes evner og loyaliteter. En embedsmand kan gøre meget for at sikre eller forhindre en bæredygtig repatriering.

B) Drømmen om et nyt liv

B og hans hustru C er glade, men bekymrede. De har i 10 år gået og spekuleret over, hvordan det vil være at vende tilbage, og nu skal de endelig afprøve drømmen i virkeligheden. De har nu købt et stykke jord i nærheden af Sarajevo og bygget deres drømmehus ned til floden Bosna.

En solskinsdag i november byder de på kaffe i deres nye hjem. På væggen hænger et ur forment

som Bornholm, og C snakker om haven og floden på en sindrig blanding af bosnisk, dansk og bornholmsk. Energisk viser de rundt i hus og have.

Naboerne er fra Schweiz og Tyskland. Sønnerne på 13, 15 og 17 år skal lære at køre med bus og finde sig i, at der bliver givet karakterer næsten hver dag i den nye skole. Den yngste taler ikke et "pænt" bosnisk, så der skal trænes ved køkkenbordet efter skole.

B fortæller, at han flere gange har været lige ved at give op. Han vil gerne starte en mindre virksomhed og har gode forudsætninger for det – men bureaukratiet i Bosnien er uoverskueligt og meget personligt frustrerende for ham. *"Det er ikke som i Danmark",* siger han, *"hvor kommunen har ansat folk til at hjælpe og sikre, at ens rettigheder bliver overholdt. Tværtimod! Damen med stemplet har magten og misbruger den gerne".* Hustruen C skynder sig at tilføje *"men vi kæmper videre hver dag, og hvis det ikke går, så må vi lave en ny plan".*

Efter næsten 3 timers samtale i de bløde sofaer er det tid til at sige farvel. Men ikke uden at bemærke, at hverken B eller C har nævnt krigen med et eneste ord under hele samtalen. De har snakket om det bosniske samfunds problemer i dag og om fremtiden. For dem, deres børn og det bosniske folk.

Livet i Danmark

I mange år har B arbejdet som maskinmontør i en virksomhed i den kommune, som han blev placeret i efter, at han og ægtefællen fik asyl i Danmark. Bs hustru har arbejdet på et plejehjem. Sammen har parret tre børn, som alle har klaret sig godt i Danmark. B og familien er ikke afhængige af de danske sociale myndigheder.

Da B og C kom til Danmark troede de, at der højst ville gå et par måneder, før de kunne vende tilbage og fortsætte det liv, de var i gang med, inden de flygtede. Tilværelsen er blevet et venteværelse, hvor det nu er ved at gå op for B, at han aldrig egentlig har taget stilling til, om han ønskede at blive i Danmark – nu er der jo mulighed for at vende tilbage. Han føler sig udenfor det danske samfund, selvom han har et arbejde – særligt den politiske udvikling og hele sagen omkring Jyllands-Postens tegninger har gjort, at B føler sig afvist af det danske samfund.

I foråret 2009 blev B afskediget fra virksomheden på grund af nedskæringer. Dette blev det sidste skub, B og hustruen havde brug for til at tage en beslutning. Men selvom beslutningsprocessen var sat i gang, var der stadig mange ting at afklare. Parret tænkte meget over børnenes fremtid og hvilke konsekvenser, det vil have for dem, hvis familien flytter til Bosnien.

Livet i Bosnien

B og C er fra Trebinje, hvor de inden krigen boede sammen og planlagde bryllup. Trebinje har altid været overvejende befolket af serbere og ligger i dag i Republika Srpska. Inden krigen gav befolkningssammensætningen ikke anledning til bekymringer, men på nuværende tidspunkt afholder det parret fra overhovedet at tænke på Trebinje som et muligt sted at etablere sig i fremtiden.

Under krigen blev B indkaldt til det jugoslaviske militær, der i praksis fungerede som serbernes hær. Under optakten til krigen blev også bosniakkiske mænd indkaldt til hæren og oftest med det formål at indsætte dem i deres egne hjemegne, hvor de kendte terrænet. B nægtede som så mange andre og gemte sig i sine forældres kælder i 4 måneder.

B har ikke været udsat for tortur eller andre former for fysiske overgreb; han har ikke mistet sin nærmeste familie for naboernes hånd eller været soldat, der måtte tage liv for at beholde sit eget. Disse forhold gør Bs historie repræsentativ for en meget stor del af de bosniske flygtninge, der i dag lever

i Vesteuropa. B viste projektets partnere, hvor basalt traumatisk det kan være at blive tvunget til at forlade hus og hjem, familie og venner, tryghed og kultur på grund af voldelige stridigheder i det land, man betragter som sit.

Traumatisering

B var klar over, at han fortrængte en sandhed om sit liv, men han ønskede ikke at sætte sit helbred eller børnenes opvækst på spil ved at indgå i et behandlingsforløb. I vinteren 2006 blev han dog alligevel henvist til samtaler med en speciallæge i psykiatri, idet han begyndte at udvise symptomer på stress og depression.

B gennemgik et længere samtaleforløb med lægen og senere med en specialist i traumebehandling og rehabilitering af PTSD-ofre. Han havde udsving af migræne, hyppige mareridt om krigen, angst og anfald, hvor gentagelse af flugtreaktionerne forekom. B kunne ikke forstå sin tilstand – det var jo så længe siden, og mens han var i situationen, reagerede han ikke på samme irrationelle og irritable måde, som han gjorde nu overfor sin familie.

Men efterhånden som forløbet skred frem, oplevede B, at han kunne sætte ord på nogle følelsesmæssige fænomener, han aldrig havde tilladt sig selv at tale om tidligere. Hvor meget han savnede sit hjemland fx. Hvor ligegyldig han følte, tilværelsen var blevet i Danmark. Hvor bekymret han var for sine børn, som vokser op med ulykkelige, rodløse forældre. Han fortæller, at det var som om, han sad fast i fortiden og de drømme, han havde dengang.

Projektets opgaver for B

B og hans familie havde allerede købt en grund i en forstad til Sarajevo og ville med projektet søge byggetilladelse til et hus på grunden. Endvidere ville Bs hustru C undersøge mulighederne for at benytte sine erfaringer fra et dansk plejehjem i Bosnien. Endvidere var det vigtigt for parret, at børnenes skolemuligheder i området blev undersøgt.

Erfaringer fra Bs forløb

Projektet gav B mulighed for at afklare mulighederne for tilbagevenden til hjembyen Trebinje. Efter et besøg der, blev B og hustruen overbevist om, at det ville være en katastrofe for familien at etablere sig der. De søgte i stedet mod Sarajevo. B fik mulighed for at prøve sig frem med en mindre "filial" af virksomheden, han arbejdede for i Danmark, og de var derfor nødt til at bosætte sig et sted, hvor der var en potentiel kundekreds.

Under undersøgelsesturen bistod projektledelsen B i at tage kontakt til den myndighed, der skulle udstede en byggetilladelse til at påføre et hus på grunden. I denne proces oplevede B, at systemet er præget af personlige loyaliteter og korrupsion. Han følte sig vred og magtesløs i situationen og udtrykte flere gange sin frustration ved at ville opgive planen om at vende tilbage. Men i sidste ende blev denne forhindring overvundet med erkendelsen af, at man må acceptere forholdene, som de er for at kunne vende tilbage.

B og familien besluttede sig endeligt for at vende tilbage til Bosnien, da B havde sikret sig, at det var muligt at starte det mindre erhverv op, og hans hustru havde udvalgt en god skole til deres børn.

B, C og de tre sønner udrejste af Danmark den 1. august 2009.

Opfølgning i november 2009

Ved opfølgningssamtalen er B overvældet af, hvor svært det er at samarbejde med de bosniske myndigheder. B mangler et netværk, hvilket er en absolut nødvendighed, hvis man ønsker at arbejde i Sarajevo. C er optimistisk og synes, at børnene har klaret sig fantastisk i omstillingsprocessen.

Processen har været hård, men familien ser fremad. C fokuserer på nye muligheder, drømmer om at starte et plejehjem med sine erfaringer fra Danmark eller måske udnytte sin oprindelige uddannelse som gymnasielærer i biologi.

B fortæller, at han ikke længere er rastløs, aggressiv, irriteret eller har problemer med at sove. Det eneste, af de tidligere symptomer, han fortsat mærker, er migrænen – og den mener han kan komme fra så meget andet. Det afgørende for B og C er børnenes udvikling og velbefindende, og det er i sidste ende dem, der bestemmer indenfor det næste år, om familien vil gøre brug af fortrydelsesretten.

7.4. Generelle erfaringer med gruppe B)

Desværre var der ikke mange deltagere i denne gruppe i projektforløbet. Dog har det via netværk og samtale med samarbejdspartnere vist sig, at der er tale om en relativt stor gruppe med samme type traumatisering og oplevelser som B.

Ethvert trauma er betinget af det enkelte menneskes psykiske konstitution inden katastrofeoplevelsen og den historie, individet fortæller om sig selv gennem livet. Bs psyke led alvorlig overlast af den faresituation og medfølgende usikkerhed, han oplevede, mens han gemte sig i sine forældres kælder og senere under flugten. Situationens konsekvenser for Bs psykiske helbred og generelle funktionsniveau i hverdagen kan ikke negligeres med argumentet om, at andre har været udsat for noget, der er værre. Ofte er det flygtninge som B, der formår at bygge en nogenlunde velfungerende tilværelse op i eksillandet, fordi traumatet består i en stemning eller en baggrundsstøj i hverdagen, og den berørte ikke hele tiden er sig tilstanden bevidst. Men som det ses i Bs historie, bryder symptomerne på følgelidelser til traumatiseringen som stress, migræne og depression, igennem som oftest forårsaget af en omvæltning i hverdagen.

Det er projektets erfaring, at denne gruppe traumatiserede flygtninge kan have gavn af en håndholdt indsats i afklaringen af, hvor fremtiden skal udspille sig – i Danmark eller hjemlandet. Indsatsen kan dog tilrettelægges anderledes end for de, som ikke har haft tilknytning til arbejdsmarkedet, idet de, som har holdt sig i gang, ofte har erfaret, at arbejdet fungerer som en slags terapi – og derfor er meget ivrige og engagerede i at komme i gang igen efter lediggang. Desuden har projektet erfaret, at der nemt opstår konflikter mellem denne gruppe og de, der har deltaget direkte i krigshandlinger eller har været udsat for personlige overgreb, fordi de ikke oplever B som "rigtig traumatiseret".

Det er en af projektets vigtigste erfaringer, at reintegrationen i det bosniske samfund kræver en tilpasning fra de tilbagevendte, hvor de måske havde forventet blot at kunne leve livet som før krigen. Ligesom integrationen i Danmark har voldt dem problemer, vil integrationen i Bosnien også gøre det særligt i den første tid.

C) Store drømme

En solrig dag i april 2009 trådte deltager D ud af sin bil i Bileća, en kommune i det sydlige Bosnien. Det var første gang siden krigen, at han og hans kone besøgte det hus, de nostalgisk betragtede som hjem. Hjem for dem, selvom det er 17 år siden, de sidst var her.

At vende tilbage – hjem – svarede i Ds forestilling til endelig at komme videre. De faktiske forhold i Bileća chokerede ham. Hans hjem, hvor familien har boet i over 400 år, er ubeboeligt og plyndret – ikke betegnelsen ”hjem” værdig.

Et andet ægtepar fra Bileća var også med. Deres hjem er overtaget af en familie, som så så elendige ud, at det næsten var ubærligt. Manden, som er serber og fordrevet fra sit eget hjem, bød på et glas slivovits og stegt kød på et fad gik rundt, som traditionen foreskriver. Det pinte D at tage imod noget fra denne mand, at ære traditioner fra egnen sammen med ham. Men han skyllede alligevel et par slivovits ned, bare for at tage toppen af sin angst og nervøsitet.

På vej væk derfra bad D om, at alle kørte en omvej tilbage til Sarajevo. Der var noget, han gerne ville vise repræsentanterne fra de danske myndigheder.

Først stoppede kortegen ved det hus, der tilhører den eneste tilbagevendte bosniak på egnen. Ejendommen er indhegnet med tyk ståltråd. Der er hverken el eller vand i huset – men på et skilt står der ”Advarsel! Højspænding”.

D fortsætter kortegen til et af de projekter, som han har fået idéen til, tegnet og planlagt ned til mindste detalje, i sine velmagtsdage som betydningsfuld ingeniør i den regionale vandkraftindustri. D vil gerne vise de danske myndigheder, at man også havde store drømme i Bosnien – og for Bosniens fremtid. Byggepladsen er nu medtaget og ramponeret af vind, vejr og krig. Sådan ser de alle ud, byggepladserne med Ds drømme for sin hjembyes fremtid. Alle de store projekter, han var med til at skabe, ligger øde hen – de gik i stå med krigen og kom aldrig i gang igen.

Byen er ny for ham, huset er fremmed. Hans historie på netop dette sted er definitivt ovre, og pludselig er D også fremmed for sig selv. Som de store projekter, han skabte inden krigen, er D gået i stå i sit livs bane – som så mange andre ude af stand til at finde en vej, der er lige så meningsfuld som den, han fulgte inden krigen.

Livet i Danmark

D og hustruen E på henholdsvis 57 og 59 år lever en tilbagetrukket tilværelse i en mindre kommune i Storkøbenhavn, og begge modtager førtidspension. De har tre voksne børn i Danmark og en datter i Bosnien. Hverken D eller E havde held med at opnå tilknytning til det danske arbejdsmarked, og de er begge pensionerede med baggrund i den psykiske helbredstilstand. De hører til den gruppe af bosniske flygtninge, hvis liv gik i stå med ankomsten til Danmark, og for hvem tilkendelsen af førtidspension ikke har afstedkommet den ro og frihed, som de havde håbet på. Nok har de frihed til at rejse, som de vil – men friheden i hverdagen kan til tider føles som en ”isolationsfængsling”.

Hverdagen i Danmark byder ikke på de store udfordringer, fortæller D, og den ene dag ligner den anden til forveksling. De ser af og til andre bosniere – blandt andet i kommunens pensionistforening som drives af en bosnisk-dansk kvinde – men har ellers ikke noget stort netværk i deres nærområde. Parret lever for at rejse til Bosnien hver gang, de har sparet penge sammen til det. Endvidere er de glade for deres kolonihavehus, som anvendes en stor del af året, selvom det egentlig bliver for koldt om vinteren.

Livet i Bosnien

D er uddannet ingeniør og arbejdede inden krigen med projektudvikling ved det regionale vandkraftværk. Han var en mand med drivkraft, og han arbejdede hårdt for at tilføre egnen ressourcer, arbejdspladser og det nyeste teknologiske udstyr. Han kunne lide at være ”en vigtig mand” og satte en ære i sit daglige virke.

Familien havde i kraft af Ds betydningsfulde arbejde høj status i samfundet og var vant til at deltage i sociale arrangementer med samarbejdspartnere og venner fra alle befolkningsgrupper i byen. De havde et stort netværk også i form af deres egen familie, hvoraf en del fortsat er i live og opholder sig i Bosnien – blandt andet en datter i Sarajevo, som repatrierede efter blot to år som flygtning i Danmark.

Parret ved, at landbrugsjorden, der tilhører familieejendommen, er taget i brug af andre fra egnen. Huset står tomt og ubeboeligt hen – der har ikke været nogen siden krigen, og alt af værdi er som blæst fra grunden.

Traumatisering

D blev under krigen taget til fange af serbiske mænd, som tidligere havde været hans venner, samarbejdspartnere og bekendte. Efter tilfangetagelsen var han udsat for fysiske og psykiske overgreb, inden han blev sendt videre til en koncentrationslejr, hvor han opholdt sig i 4 måneder. Her blev han blandt andet tortureret af tidligere venner, der vendte hans bedrifter imod ham.

D har ikke magtet at bestride et arbejde i Danmark og fortæller, at han efter krig og flugt var *"en reduceret mand – 70% af, hvad jeg tidligere var, var taget fra mig"*. D fik konstateret PTSD og blev førtidspensioneret på den baggrund. Han har ikke haft glæde af behandlings- og rehabiliteringstilbud, men foretrækker at gemme sygdommen længst inde i sig selv. Således fremstår han ved møder i dag som en overordentlig pæn herre med styr på tingene og sig selv; han har lært sig selv at opretholde en intakt facade i samspil med andre. Han er dog psykisk ustabil og har af den grund under projektet frabedt sig deltagelse i møder med myndigheder, da han ikke har tillid til dem og er bange for, at de vil kunne skade ham.

Projektets opgaver for D

D har ikke været i Bileća, siden han blev fanget og derefter flygtede. Tidligere var byen primært beboet af muslimske bosniakker, men under og efter krigen har en del serbere bosat sig i forladte huse, idet de selv er blevet fordrevet fra deres hjem. Således har befolkningssammensætningen ændret sig, og dette bekymrer ægteparret i forbindelse med en mulig tilbagevenden.

D var særligt optaget af at undersøge økonomiske forhold og erhvervsmuligheder, idet han håbede på at kunne udnytte sine ressourcer og erfaringer fra tidligere. Parret var fra starten sikre på, at de vil repatriere, men i tvivl om det er det rette tidspunkt. Det var nødvendigt at undersøge forholdene omkring ejendommen, idet huset er ubeboeligt, og jorden benyttes af omkringboende. Endvidere ønskede A at ansøge om status som *"tidligere krigsfange"*, hvortil der følger særlige økonomiske og sociale rettigheder.

Grundet ændringen i befolkningssammensætningen i Bileća siden krigen var det ekstremt vigtigt, at D og E fik mulighed for at gense byen og vurdere, om de ville kunne bo der. Parret er meget bekymrede over den politiske situation i Bosnien og har svært ved at afgøre, om de vil kunne indrette sig under de nuværende forhold efter at have boet i Danmark så længe.

D var særligt bevidst om, at han var nødt til at konfrontere sig selv med hjembyen – hvilket han har undgået indtil nu – for at få adgang både til traumet, der ville forhindre ham i at tage arbejde i Bosnien, og til sine sociale og faglige ressourcer, som skal sikre fremtiden for ham og hans ægtefælle.

Erfaringer fra projektet

Parret var overraskede over de høje leveomkostninger i Bosnien – når man normalt kun er der på ferie, er det svært at få et realistisk indblik i, hvad livet koster i hverdagen. Den store arbejdsløshed

og de manglende investeringer i konkrete projekter har stor indflydelse på levestandarden. D mener efter turen, at han ikke har en realistisk chance for at blive selvforsørgende, selvom han har en god uddannelse og de personlige ressourcer til at sætte noget i gang. I mellemtiden skulle han og E leve af reintegrationsbistanden, som efter deres mening ikke svarer til en anstændig indkomst i Bosnien.

Parret fulgtes med to andre ægtepar til Bileća, og besøget blev afgørende for D. Situationen i Bileća er i deres øjne katastrofal. Beboerne i området kæmper for at klare sig. Genopbygningsindsatsen er praktisk talt gået i stå, og han oplevede ingen støttende foranstaltninger i området til at ville ændre på den nuværende situation. Der har ikke været deciderede krigshandlinger i Bileća, men alligevel ligger alle de huse, der tidligere tilhørte muslimer, i ruiner – ingen har ryddet op.

D fortæller, at gensynet med Bileća var meget sværere for ham, end han havde forestillet sig. Byen var fremmed for ham – huset, som hans familie har beboet i 400 år, er ruineret. Projektledelsen forsøgte at etablere en konstruktiv dialog med de omkringboende serbere, men det viste sig for kompliceret. Der har ikke været forsoningstiltag i Bileća, og befolkningsgrupperne lever fuldstændig segregerede efter etnisk tilhørsforhold i hele området. Endvidere er området i forvejen kendt som meget svært at vende tilbage til; indtil videre er kun én muslim vendt tilbage, og han bor bag et tykt ståltrådshegn og har i perioder været under politibeskyttelse.

For D gav turen med hans egne ord anledning til en radikal ændring i hans syn på fremtiden. Han ved nu, at det er umuligt at repatriere til Bileća, og at han aldrig vil komme til at bo i familiens tidligere hjem igen. Endvidere betød gensynet med hans tidligere udviklingsprojekter et totalt sammenbrud i den facade, han møjsommeligt opretholder i hverdagen. D har i mange år levet i et limbo mellem tilværelsen i det nye land og savnet efter hjemlandet og det, han var dengang. Først med projektets støtte og opfordring til at gense fortiden, har han turdet se direkte på de ruiner, som krigen har lavet af hans drømme. Turen efterlod D i en dyb personlig krise, som stadig påvirker ham flere måneder efter hjemkomsten.

Efter krigen gik alting i stå – også hans egen personlige udvikling. På trods af den hårde opvågning fra drømmen til virkeligheden er deltageren helt overbevist om, at konfrontationen var absolut nødvendig for hans proces med at afklare sit fremtidige bosættelsesland.

Parret har besluttet at arbejde videre med drømmen om at repatriere, men det vil omfatte en byttehandel om ejendom, idet de ikke kan vende tilbage til Bileća.

C) Havefesten

F strækker sig på tæerne for bedre at kunne se ind i naboens have. Hendes store schæferhund snuser rundt ved hendes fødder og er et øjeblik ved at vælte hende omkuld. Normalt følger F ikke sådan med i, hvad naboen laver – helt ærligt ved hun dårligt nok, hvem de er. En familie.

Det er en typisk dansk sommerdag, solen står højt på himmelen, og i det fjerne kan høres en græs-slåmaskine. Naboen holder familiefest. Gaden er fyldt med biler, og en stille strøm af festklædte gæster indfinder sig. Der er slået en pavillon op i haven, og hækken er dekoreret med flag. Gæsterne snakker, glas klirrer, og børns begejstrede hvin høres i hele kvarteret.

F står i sin have og lader tårerne få frit løb. Hun mindes de fester, som blev holdt i hendes have med hendes familie og hendes venner – hendes og alle de andres hjemmelavede mad, hvinende børn og glade stemmer. Hun kan ikke forsone sig med den sandhed, at dette aldrig bliver hendes liv igen – at hun til sine dages ende skal føle den ensomhedens smerte, som kun en kvinde, der har mistet det meste af sin familie til krig, kender.

F fortæller denne historie i sit hjem en solrig dag i oktober 2009. Hun stammer fra Bratunac tæt på

Srebrenica og flygtede efter stigende usikkerhed og vedvarende overgreb i 1992 fra familiens hjem med de to børn, mens manden blev tilbage. Fs mand og 60 medlemmer af hendes udvidede familie omkom i krigens forbrydelser.

Livet i Danmark

F bor idag sammen med sin søn. I huset bor også hendes svigerdatter og parrets tre børn. Huset er nyt og bygget efter det forhold, at sønnen gerne vil have sin mor tæt på. Når hun opholder sig i deres hus, har hun sin egen "afdeling", men hun bor primært for sig selv i en mindre lejlighed andetsteds i lokalområdet. F er meget glad for at have muligheden for at være tæt på sin familie, fordi hun gerne hjælper til med at passe børnene, når det er nødvendigt.

I Fs historie findes en grundlæggende ensomhed, som er karakteristisk for krigsenker og andre ofre, der har mistet nærtstående familiemedlemmer. Tabet er blevet en del af hendes personlighed, og hun har aldrig formået at bygge en meningsfuld tilværelse op – vel at mærke i hendes egen opfattelse – i eksillandet. Savnet er altomfattende, og intet i den nye livssituation kompenserer for de mennesker, der er gået tabt i krigen.

F har aldrig været i arbejde i Danmark. Hun blev som så mange andre en del af det sociale system umiddelbart efter ankomsten, og hun levede kun for at sikre sine børns opvækst og succes. Hun fortæller om trange økonomiske tider, hvor hun havde 100 kr. på lommen til en halv måned – og hun var for stolt til at låne af andre.

I Fs egen vurdering er årsagen til, at hun ikke har taget del i det danske arbejdsmarked, at hun simpelthen var for psykisk plaget af sine oplevelser fra krigen, da hun skulle starte den nye tilværelse som enlig mor med to børn i Danmark. Hun vil gerne tale og engagere sig i aktiviteter – men hun har samtidig brug for friheden til at distancere sig fra andre, når hun får det dårligt. Dette behov harmonerer dårligt med kravene på det danske arbejdsmarked, selvom F uden tvivl har både faglige og sociale ressourcer af værdi for samfundet. Også disse egenskaber ved F er karakteristiske for en stor del af de kvindelige bosniske flygtninge, som har været udsat for overgreb.

Livet i Bosnien

F beskriver et sundt ægteskab og et lykkeligt familieliv inden krigen – et liv hvor hun og hendes mand knoklede i 25 år for at skabe bedre vilkår for deres børn end de selv havde haft, et hus og et sikkert udgangspunkt for deres fremtid.

Hver weekend samledes familie og venner i deres have og nød fridagen og hinandens selskab. De var ikke rige, men manglede ikke noget. F kan ikke huske nogle dårlige ting fra denne tilværelse, men medgiver at det kan skyldes en slags romantisk fortrængning over årene. Når man får meget store problemer i sit liv, så glemmer man de små.

Og krigen kom. Fs mand kunne ikke bære at forlade huset, men sendte F og de to børn afsted på flugt. Det sidste, F ved om sin mands skæbne, er, at han blev set stående på ladet af en lastbil med hænderne bag nakken kun iført sit undertøj. For nylig har man identificeret dele af hans lig i en massegrav – indtil nu har F håbet i sit stille sind, at han "*sad fængslet i Sibirien*", som hun siger.

Traumatisering

F kan ikke tale om de overgreb, hun var udsat for under krigen. Hun fortæller, at hun har mistet evnen til at føle glæde. Hun holder naturligvis meget af sine børn og børnebørn, men hun evner ikke at føle den glæde helt ind i sit hjerte, fordi hun er bange for, at også denne gang, kan alt blive taget fra hende.

F er meget påvirket i samtalerne om krigen og dens konsekvenser for hende og hendes nærmeste. Hun er skiftevis grådlabil, bevæget og opstemt, og da hun selv drejer samtalen hen på krigens årsager og mekanismer, bliver hun så vred, at hun ryster. Hun siger, det er som at "sidde i en elektrisk stol". F erkender blankt, at hendes liv gik i stå, da børnene var store nok til at klare sig selv i Danmark – i virkeligheden, siger hun eftertænksomt, gik det nok allerede i stå med overgrebene og den efterfølgende flugt fra hjembyen og separationen fra ægtefællen.

F har opgivet tanken om nogensinde at få det bedre, siger hun – det kan kun blive værre nu, hvor hun bliver gammel og ikke har nogen at dele minder om gamle dage med.

Projektets opgaver for F

Da F blev præsenteret for projektet, følte hun, at hun måtte tage udfordringen op og gense sit hjemland med en hjemvendts og ikke en besøgendes øjne. Projektets støtte til F bestod primært af selve muligheden for at opholde sig i Bosnien i en længere periode. F har brugt projektet til at afklare, hvordan det ville være at bo i sit tidligere hjem nu, hvor de mennesker, der fyldte hendes hverdag, er borte eller etableret andetsteds.

F vendte for første gang siden krigen tilbage til det hjem, hun opbyggede sammen med sin mand og måtte forlade i 1992. Hun tog sig tid til at gå gennem stuerne, værelserne og haven og lade sig overvælde af minder fra hendes personlige fortid. Huset var tomt, og fortiden blæst bort med tidens vind. Huset er intakt, fordi det under og efter krigen har været beboet af serbere, som troede, de skulle bo der i fremtiden og derfor har passet på det. Det tog noget tid at ryste fornemmelsen af fremmede indtrængere af sig, men F var stædig og ville ikke lade dem vinde. Hun overnattede alene i huset, lykkeligt omgivet af sine familiemedlemmers spøgelse og vågnede dagen efter med dunkende migræne og en tomhed i hjertet.

Projektet udfordrede F til at tage sin drøm om at vende hjem alvorligt, og hun undersøgte derfor leveomkostninger, mens hun var i Bosnien. Hun regnede på muligheden for at få reintegrationsbistand, og hvorvidt denne ydelse ville være tilstrækkeligt for hende til at leve et anstændigt liv i sin gamle hjemby.

Erfaringer fra Fs forløb

F fortæller, at hun inden projektet ikke selv kunne tage drømmen om at vende tilbage alvorligt og behandle den som "et gemmested" eller en undskyldning for den sørgelige tilstand, hendes liv er i i dag. Hun forklarer, at hun på rejsen til Bosnien oplevede sig selv på en ny måde, og at hun i dag har et mindre naivt og mere realistisk billede af, hvordan tilværelsen ville forme sig, hvis hun vendte tilbage. Dette billede har skuffet hende meget, og hun har svært ved at acceptere at skulle slippe drømmen helt.

For F blev gensynet med hjembyen og huset, familien boede i, en hudløs konfrontation med hendes tilværelses traumatiske omdrejningspunkt. F fortæller, at hun ofte har sagt til sine børn og sine søstre, at hun en dag vil vende tilbage – og at hun selv har troet på det – men at hun nu indser, at det vil være umuligt for en kvinde i hendes alder at leve under de vilkår, livet i Bosnien tilbyder. F mener, at alle flygtninge drømmer om, at livet "bliver som før" – også selvom de integrerer sig i deres nye samfund og slår nye rødder der. Hun misunder dem, der kan hele det sår, som krigen er, for hun ved, at hendes aldrig heler.

F har haft et stort behov for at bearbejde sine oplevelser igennem hele processen, og hun har brugt sin kontaktperson fra Center for Afklaring og Rehabilitering meget. Hun beskriver sig selv som naiv inden rejsen i forbindelse med projektet og indrømmer, at hun i et vist omfang havde forventet, at alt ville være som inden krigen. Hun fortæller, at støtten fra projektledelsen og samarbejdspartnerne

(de mere direkte forbindelser) har betydet utrolig meget for hende. Ligeledes fortæller hun, at det var vigtigt for hende at "blive presset" til at undersøge de praktiske omstændigheder vedrørende en mulig tilbagevenden.

F deltog i mødet med *Ministeriet for Flygtninge og Menneskerettigheder* i Sarajevo med stor interesse, men udtrykte efterfølgende dyb skuffelse over institutionernes manglende evne/vilje til at gøre noget ved de uligheder, der tydeligt viser sig i det bosniske samfund i dag. Der er langt mellem rig og fattig, og efter Fs mening er der grund til bekymring over det, hun kalder "en islamiseringsproces" i samfundet. F bryder sig ikke om at se et stigende antal unge kvinder bære *hijab* i offentligheden, da den islamiske religion efter hendes mening aldrig har været en del af det bosniske samfund på denne måde og heller ikke bør være det. Disse betragtninger er endnu et udtryk for den fremmedgørelse, som opstår hos mange bosniske flygtninge, når de besøger hjemlandet eller forsøger at vende tilbage.

Umiddelbart efter turen fortæller hun en kontaktperson fra *Center for Afklaring og Rehabilitering*, at hun aldrig kan vende tilbage – nu er beslutningen endelig taget. I oktober fortæller hun projektledelsen, at hun skifter mening hver dag og måske en dag vil vende tilbage til hjemlandet. Hun er dog afklaret om situationen lige nu – livet skal leves i Danmark, så længe hendes børn og børnebørn opholder sig her.

7.5. Generelle erfaringer med gruppe C)

De to historier illustrerer de generelle erfaringer, projektet har indsamlet om gruppen af førtidspensionerede traumatiserede flygtninge fra Bosnien. Som beskrevet tidligere i rapporten er denne gruppe særligt udsatte i forhold til social isolation og vantrivsel, idet de ikke har formået at skabe et netværk, før de blev pensionerede. Efter tilkendelsen af førtidspension ses en tendens til, at de synker hen i apati og sjældent bevæger sig ud for at snakke med andre.

I den monotone og ensomme hverdag bliver der rig lejlighed til at tænke over fortiden og mindes de gode tider. Deltagerne giver udtryk for, at de føler sig glemt af det danske samfund, og forestillingen om et liv i hjemlandet bliver derfor mere attraktiv. Det mest markante træk ved forestillingen er, at den forholder sig til et urealistisk billede af det bosniske samfund. Det er projektets erfaring, at opløsningen af denne forestilling er afgørende for, at den enkelte kan tage aktivt stilling til sine muligheder for fremtiden. Deltagerne skulle vejledes og hjælpes igennem den psykisk belastende proces, det er at se sine illusioner om hjemlandet briste. Det er derfor også projektets oplevelse, at den egentlige afklaring først finder sted, når deltageren har været fysisk i sit hjemland i en længere periode med det formål at se det som et muligt sted at leve igen – og ikke en feriedestination. Uanset hvor meget man forbereder flygtningene på, hvad der vil møde dem, rammer erkendelsen først ved den fysiske tilstedeværelse.

De to historier, som er anvendt for at give et indblik i gruppens problemstillinger, omfatter et alvorligt efterspil. For både D og F udløste turen til Bosnien en retraumatisering i forbindelse med erkendelsen af landets egentlige tilstand. Særligt for D var turen årsag til en længerevarende depressiv periode, idet hele hans forestilling om det, han tidligere havde bedrevet – det, han kunne og identificerede sig med – blev nedbrudt i mødet med de kuldsejlede projekter på hjemegnen. Hele delegationen var påvirket af hans rundvisning i området, og vandkraftprojekterne kom til at symbolisere Ds egen udvikling. Efter krigen gik alting i stå.

Ds oplevelse understreger endnu en vigtig erfaring fra projektet, nemlig at de eksilerede bosniere, der oplever en trist og isoleret tilværelse i Danmark, ofte ser repatrieringen som løsningen på alle deres problemer. Efter turen gav deltagerne udtryk for, at de var blevet overraskede over, hvor meget arbejde, der er i at vende tilbage – og hvor langvarig en proces, det faktisk er.

7.6. Det nødvendige realitetstjek

Som beskrevet tidligere i rapporten er målgruppen særligt udsat i forhold til social isolation og generel dårlig trivsel. De traumatiserede flygtninge har ikke formået at skabe et netværk, før de gik i stå i livet – og for manges vedkommende blev pensionerede. Efter tilkendelsen af førtidspension ses en tendens til, at de synker hen i apati og sjældent bevæger sig ud for at snakke med andre. Som en af projektets deltagere udtrykte det, er det som om, man bliver ”parkeret på pension”.

Efter 14-17 år i eksil gav deltagerne udtryk for, at det var nødvendigt med den opbyggelige proces, som projektet har været, for at de har kunnet stille sig selv nogle helt afgørende spørgsmål. Flere har i processen arbejdet hårdt med at besvare spørgsmålet ”hvad er det, der holder mig tilbage fra at vende tilbage?”, selvom de måske ikke har været så bevidste om, at det var det spørgsmål, der blev stillet. Svarene udgøres af de tidligere nævnte primære bekymringer.

En stor del af deltagerne har fundet ud af, at deres psykiske tilstand er det afgørende for, om de sammen med deres familie kan lægge en bæredygtig plan om at vende tilbage til Bosnien. For flere af deltagerne omfattede undersøgelsesturen et alvorligt efterspil i form af en retraumatisering i mødet med landets egentlige tilstand.

Historierne illustrerer, hvor vigtigt det er at åbne samtalen om det, det *virkelig* handler om. Projektlederen har haft en frihed til at *forvente* denne åbenhed fra deltagerne, fordi de var forberedt på den. De individuelle svar på spørgsmålet er udtryk for den enkeltes ressourcer eller mangel herpå og dermed en vigtig indikator for, hvor der skal sættes ind med støtte og opbakning. Deltager D og F har hovedsagligt haft brug for at tale om mødet med hjembyen og den virkelighed, de nu skulle forholde sig til, hvor deltager A primært har haft behov for en facilitator i mødet med myndighederne.

7.7. Reintegrationens mange ansigter

Det andet store problemkompleks, som projektet fik afdækket, vedrører de mange aspekter af reintegration i det bosniske samfund. Erfaringen fra de seneste 15 års repatrieringer til Bosnien-Hercegovina viser, at samfundets manglende evne til at modtage flygtninge fra eksil er en primær årsag til, at repatriering fravælges. I det følgende præsenteres projektdeltagernes problemer med reintegration tematisk.

Myndigheder og bureaukrati

Som det ses i historien om B er tilpasningen til det bureaukratiske system en stor udfordring for de, der vender tilbage til Bosnien-Hercegovina. Der findes mange eksempler på problemer med myndigheder fra projektforløbet. Disse skyldes til dels faktisk eksisterende problemer med magtmisbrug og korrupsion i det bosniske system, men også deltagernes forventning om at møde noget, der ligner de sociale institutioner i Danmark. Her skal fremhæves et eksempel på problemet.

En deltager, G, havde inden krigen brugsret til en bolig i et lejlighedskompleks i Banja Luka. Umiddelbart inden krigen var ejendommen blevet solgt fra en privatperson til en eller flere virksomheder, der drev forretning i lokalerne i stueetagen. Virksomhederne gav brugsret til ejendommens lejligheder til deres medarbejder heriblandt G. Men papirarbejdet nåede ikke at blive færdigt hos myndighederne inden krigen, hvorfor den tidligere ejer genoptog administrationen af ejendommen under og efter krigen. De tidligere beboere i ejendommen – heriblandt G – kunne søge om at genvinde brugsretten til lejligheden, hvilket de fleste fik medhold i, også G. G og hendes ægtefælle renoverede lejligheden og lejede den på lovlig vis ud til naboens søn, for at den ikke skulle stå tom, mens de befandt sig i Danmark. I mellemtiden indgik lejer en aftale under bordet med den tidligere ejer af ejendommen, der herved har genvundet adgang til lejligheden. G og ægtefællen har søgt bistand hos myndigheder til at sætte naboens søn på gaden, men den tidligere ejer af ejendommen er en

magtfuld mand i byen og det politiske miljø, hvorfor sagen er syltet, trukket i langdrag og senest præsenteret for en domstol med uendelige ventetider. Det er DFHs vurdering, at boligen er "ulovligt okkuperet", hvorfor projektlederen valgte at tage sagen op med Ministeriet.

Projektlederen forklarer, at *"sagen indebærer et diskriminationselement fra de lokale myndigheder i Banja Luka, som besværliggør tilbagegivelse af ejendomme til flygtninge, som er af etnisk mindretal i Banja Luka"*. Derfor var det vigtigt at drøfte sagen med både lokale og regionale myndigheder. Delegationen formåede at få sagen og den generelle problematik med diskrimination af etniske minoriteter på dagsordenen ved dette møde, og efter mødet fulgte presseomtale.

Økonomiske forhold

Samtlige deltagere på projektet udtrykte fra starten stor bekymring om deres mulighed for at klare sig økonomisk i Bosnien på nuværende tidspunkt. Der er tale om en gruppe mennesker, som lever af overførselsindkomster og dermed har dårlige forudsætninger for at spare op til større udgifter.

Efter de indledende informationsmøder om mulighederne for at opnå støtte i henhold til repatrieringsloven, koncentrerede deltagerne sig om at afsøge mulighederne for at have en stabil indtægt enten via mindre erhverv som landbrug eller ansøgning om at få sin danske pension udbetalt i Bosnien eller modtage en bosnisk pension.

Den økonomiske situation er kritisk i Bosnien-Hercegovina i øjeblikket, og mange familier kæmper en daglig kamp for at skaffe mad på bordet. I gadebilledet ses mange forhutlede eksistenser. Mange af projektets deltagere var meget *chokerede over hverdagens omkostninger* som følge af deres undersøgelser – både husleje, udgifter til elektricitet, varme og dagligvarer kan virke uoverskuelige sammenholdt med deltageres beskedne indtægt.

Efter projektets gennemførelse er der fortsat stor bekymring blandt deltagerne om det økonomiske aspekt af en bæredygtig repatrieringsplan, men samtidig har en del af deltagerne også nu et realistisk billede af, hvordan de skal forberede sig på at klare sig, hvis de på et senere tidspunkt vil vende tilbage.

Sociale og personlige forhold

Den største bekymring for deltagerne er dog repatrieringens konsekvens for deres fysiske og psykiske helbred og i forbindelse hermed mulighed for at indgå i det bosniske samfund uden at genoplive krigens kategoriseringer og frygt. En deltager udtrykte i forbindelse med evalueringen situationen således:

"Nu har vi ingen undskyldning for at vente længere. Nu ved vi alt om loven og alt om Bosnien – nu skal vi selv tage en beslutning, og det er det sværeste"

Udover den personlige afklaring har mange af deltagerne også kæmpet med forholdet til deres børn og børnebørn bosat i Danmark. Ofte er de medvirkende til, at drømmen opgives.

Et bemærkelsesværdig træk ved den dialog, der har været med deltagerne, har været den fuldstændige åbenhed om traumerne. I visse tilfælde skyldes denne mange års kontakt med det sociale system, som har holdt deltagerne i en offerrolle og dermed lært dem, at det er i orden at være sårbar. I andre tilfælde, særligt med de mandlige deltagere, har de aldrig talt om traumerne eller indrømmet, at de var sårbare, men i stedet holdt en facade. Også overfor familien i Bosnien er der stadig mange, der lyver og fortæller, at de arbejder og har det godt. En del af disse barrierer for at tale om det, der rører sig indeni deltagerne, blev nedbrudt allerede i starten af projektet, og åbenheden har gjort det muligt at samarbejde konstruktivt på trods af deltageres manglende ressourcer.

8. Sammenfatning og erfaringer

Et projekt som *Integration i Danmark eller tilbage til hjemlandet* berører mange aspekter af flygtninges skæbne i eksillande. Projektets formål var at støtte de udsatte flygtninge, som kæmper med traumer og en isoleret tilværelse i Danmark, i at afklare, hvorvidt tilbagevenden til hjemlandet kunne være en mulighed for at forbedre livskvaliteten for dem. Hvis dette ikke var tilfældet, var det projektets vision, at tilværelsen i Danmark kunne forbedres, når afklaringen omkring hjemlandet var opnået.

Det fremgår, at deltagerne kæmper med flere forskellige problemstillinger i forbindelse med deres overvejelser om at vende tilbage til Bosnien-Hercegovina. Nogle af disse er relativt komplekse både institutionelt (fx ejendomssagerne) og følelsesmæssigt. Det blev ligeledes i projektets forløb tydeligt, at mange af tematikkerne er generelle eksilproblematikker, som alle flygtninge uanset psykisk helbredstilstand kan nikke genkendende til – og dermed at rigtig mange tidligere flygtninge kunne have gavn af en afklaring af forholdet til hjemlandet.

Med udgangspunkt i projektbeskrivelsens punkt 10 "Projektets formål" listes her en række spørgsmål, som nærværende afsnit søger at besvare.

1. Er der udviklet og afprøvet en metode for et afklaringsforløb i forhold til integration og repatriering for 25 traumatiserede bosniske flygtninge og deres familier?
2. Oplever projektdeltagerne en højere grad af afklaring i forhold til deres overvejelser om at vende tilbage til hjemlandet?
3. Udtrykker samarbejdspartnerne tilfredshed med forløbet?
4. Er der udarbejdet en handlingsplan for hver enkelt projektdeltager – også for deltagere, hvor arbejdsmarkedstilknytning ikke er mulig og repatriering ikke relevant?
5. Er erfaringerne fra forløbet formidlet til medarbejdere i kommuner og på behandlingsinstitutioner samt andre relevante parter?
6. Er der udarbejdet en evalueringsrapport samt pjece om forløbet?

Ad. 1. Udvikling af metode for afklaringsforløb

Projektets grundtanke stammer fra det mere traditionelle integrationsarbejde i Danmark. Den strategi, der oftest benyttes i fx udredning af arbejdsevne samt sociale barrierer i forhold til arbejdsmarkedet og samfundet generelt, er blevet udgangspunkt for projektet. Det drejer sig om *den afklarende rådgivningssamtale*, hvor forventninger, ressourcer og forhindringer afdækkes i samarbejde med deltageren. Endvidere er der taget udgangspunkt i en *hjælp-til-selvhjælp*-strategi i forsøget på at "give ansvaret for tilværelsen tilbage" til deltagerne.

Herefter afprøves forholdene i praksis. Der fokuseres således på den enkeltes konkrete præmisser for at træffe en beslutning om tilbagevenden, ligesom der i integrationsarbejdet dannes forløb på baggrund af den enkeltes individuelle forudsætninger for at opnå en tilknytning på arbejdsmarkedet.

Da målgruppen kan være sensitive overfor "fremmedes indblanding" såsom kommunale sagsbehandlere, læger og psykologer er det fundet hensigtsmæssigt at ansætte en projektleder med bos-

nisk baggrund. Projektlederen har således kendskab til den fysiske og kulturelle baggrund, som deltagerne kommer fra, ligesom han kender gruppens mentalitet og tabuer.

Det første skridt i processen var at få identificeret en relevant gruppe af potentielle deltagere til projektet, når målgruppen var defineret. Til dette formål etableredes en solid kontakt til potentielle samarbejdspartnere, idet de havde direkte kontakt med målgruppen. Næste skridt var at få udvalgt de individer, der egnede sig som deltagere i projektet – både ud fra deres livssituation og historie, men også ud fra en vurdering af deres motivation og dermed forudsætning for at få noget konstruktivt ud af forløbet.

Efter den endelige udvælgelse af deltagere afholdtes informationsmøder for deltagerne i de forskellige regioner, hvor de blev oplyst om lovgivning og muligheder for støtte i forbindelse med repatriering. Derudover blev de informeret grundigt om projektet, dets formål og de projektansvarliges forventninger til dem.

Da alle havde modtaget overordnet information om projektet, afholdtes der samtaler med hver enkelt deltager for at afdække deres tanker og forestillinger, afstemme forventninger til forløbet og udarbejde en handlingsplan for den del af forløbet, der skulle foregå i Bosnien-Hercegovina.

På undersøgelsesturen blev der arbejdet konkret ud fra den handlingsplan, som den enkelte deltager havde været med til at lave hjemmefra. Der søgtes en afklaring af ejendomssager, forsørgelsesmuligheder og de psykosociale aspekter af en tilbagevenden, så deltageren opnåede et realistisk helhedsbillede af den situation, han/hun kunne forvente at skulle etablere sig i ved tilbagevenden. Deltagerne skulle deltage ved møder med lokale myndigheder, så indsatsen fra projektets delegation bestod af *hjælp-til-selvhjælp*, etablering af den første kontakt og støtte ved møderne.

Endvidere gav projektlederen og samarbejdspartnerne så vidt muligt deltagerne plads til at reagere på gensynet med hjemegne, som fortsat er meget prægede af krigen, og konfrontationen med de lokaliteter, hvor de traumatiske hændelser fandt sted.

Som afslutning blev der afholdt opfølgende samtaler, hvor deltagerne blev spurgt om projektets udbytte for dem, hvordan de nu forholder sig til repatrieringen, og om de ved, hvilke initiativer de skal tage for at kunne føre beslutningen ud i livet. I disse samtaler er der også ydet råd og vejledning om fortsatte aktiviteter, særligt for dem, der ønsker at repatriere på et senere tidspunkt.

Metoden er i høj grad udviklet på baggrund af den umiddelbare erfaring, at alle projektets deltagere i de første interviews gav udtryk for et urealistisk billede af hverdagen i Bosnien-Hercegovina. De havde et urealistisk billede af, hvordan deres liv vil se ud, efter de er vendt tilbage og har dårlige forudsætninger for i eget virke at justere dette billede. Metoden blev derfor udviklet med idéalet om at være nænsom overfor den traumatiserede i forhold til præsentationen af det virkelige Bosnien-Hercegovina (de emotionelle udfordringer), og at deltageren skal være motiveret for at ville se denne virkelighed og forholde sig til den (de praktiske udfordringer).

Ad. 2. Projektdeltagernes afklaring

Et af projektets centrale succeskriterier var, at ”mindst halvdelen af deltagerne vurderer, at de er blevet mere afklarede med hensyn til deres arbejdsmarkedstilknytning og deres overvejelser om at vende tilbage til hjemlandet”.

Med hensyn til afklaring i forhold til arbejdsmarkedstilknytning har projektlederen måttet reformulere denne problemstilling i forhold til indsatsen i Danmark. Dette fordi størstedelen af deltagerne var traumatiserede flygtninge, som allerede var udredt til pension i Danmark, og ikke som først antaget individer under udredning indenfor beskæftigelsessektoren og i gang med behandlingsforløb.

Der har været særdeles gode resultater med afklaring af arbejdsmarkedsmuligheder i Bosnien-Hercegovina, særligt for de 8 projektdeltagere som yderligere deltog i et erhvervs kursus med EMAM BCG i Sarajevo. En del er kommet til den konklusion, at det ikke er en del af en bæredygtig plan for dem at satse på fx landbrug som indtægtskilde, idet der kræves stor kapital og flere års etablering, før erhvervet genererer en indtægt.

En kvindelig deltager har etableret egen virksomhed i Danmark efter projektforløbet med baggrund i beslutningen om ikke at vende tilbage.

En anden kvindelig deltager har forklaret, at hun nu ved, at hun ikke skal vende tilbage til Bosnien og derfor må ud i stedet for at sidde hjemme. Hun har derfor fået arbejde i et stort supermarked 15 timer om ugen og fortæller stolt, at hun ikke længere er en "rigtig pensionist".

Spørgeskemaer

Til den afsluttende evaluering med deltagerne anvendtes et simpelt spørgeskema i et forsøg på at samle erfaringerne "i samme sprog". Deltagerne skulle angive deres svar på 5 spørgsmål ud fra en skala.

Spørgsmål	Svar (sæt x) 1 – Overhovedet ikke 2 – I mindre grad 3 – Som forventet 4 – I nogen grad 5 – I høj grad
Har projektet hjulpet dig med at træffe en beslutning om tilbagevenden?	1 ☐ 2 ☐ 3 ☐ 4 ☐ 5 ☐ Gennemsnitsværdi 4,3
Føler du dig mere afklaret efter projektet end inden du deltog?	1 ☐ 2 ☐ 3 ☐ 4 ☐ 5 ☐ Gennemsnitsværdi 4,45
Har din sindstilstand ændret sig – evt. blot i øjeblikke eller dage – efter du har deltaget i projektet?	1 ☐ 2 ☐ 3 ☐ 4 ☐ 5 ☐ Gennemsnitsværdi 4,1
Føler du dig klar til at føre din beslutning ud i livet?	1 ☐ 2 ☐ 3 ☐ 4 ☐ 5 ☐ Gennemsnitsværdi 4,2
Har du fået nye oplysninger om Bosnien-Hercegovina og din hjemegn i forbindelse med projektet?	1 ☐ 2 ☐ 3 ☐ 4 ☐ 5 ☐ Gennemsnitsværdi 4,25

Gennemsnitsværdien for hvert spørgsmål i de i alt 20 besvarelser, som blev indhentet via telefon-samtaler på bosnisk mellem deltagerne og projektlederen, er angivet i skemaet ovenfor. Årsagen til at antallet af besvarelser er lavere end antal deltagere er, at ægteparrene har svaret samlet for begge parter.

Der skal i svarene tages højde for faktorer, der kan have haft indflydelse på deltagerens svar. Det drejer sig først og fremmest om forholdet til spørgeren, som i dette tilfælde projektlederen – en mandlig repræsentant fra deres egen kultur og som de har respekt for og tillid til. Udover sådanne

sociale korrektioner bør det bemærkes, at der altid i oversættelser opstår forståelsesvanskeligheder, og at netop dette projekts deltagere kan have en begrænset evne til at reflektere over deres egen situation på den måde, som det er efterspurgt i spørgsmålene.

Spørgeskemaet var en del af den kvalitative evaluering og egner sig ikke til at føre statistik ud fra. Det kan dog bruges til at strukturere deltagernes tanker i en ellers forvirret proces og i langt de flestes tilfælde et uoverskueligt beslutningskompleks. Det indikerer ligeledes brugbarheden af lignende projekter i fremtiden, da *alle deltagere med undtagelse af én har givet udtryk for, at de med projektets hjælp har fået et bedre grundlag for at træffe en endelig beslutning i forhold til tilbagevenden.*

- 3 deltagere er vendt tilbage til Bosnien-Hercegovina
- 1 deltager planlægger i øjeblikket tilbagevenden i sommeren 2010
- 7 deltagere ønsker at vende tilbage, men afventer afklaring af forskellige faktorer inden processen kan fortsætte
- 9 deltagere ønsker at blive i Danmark for nuværende, men overvejer at vende tilbage på et senere tidspunkt
- 8 deltagere har valgt helt at opgive tankerne om at vende tilbage og er afklarede med at skulle blive i Danmark

Ad. 3. Udtrykker samarbejdspartnerne tilfredshed med forløbet?

Samarbejdspartnerens rolle antog en anderledes karakter end de projektansvarlige først havde forestillet sig. I udviklingen af projektbeskrivelsen havde partnerne en primær drivende rolle i forhold til de enkelte deltagere, som de havde et indgående kendskab til, men som forløbet skred frem blev den bosnisk-danske projektleder central for alle parterne.

Endvidere overtog de forskellige repræsentanter for partnerne det emotionelle ansvar for deltagere, som de ikke kendte i forvejen. Dette udløste i forbindelse med studieturen til Bosnien-Hercegovina forvirring om parternes roller og indbyrdes forhold. Flere af repræsentanterne gav udtryk for, at der således lå en forventning til dem om at kunne håndtere traumatiserede flygtnings individuelle problemstillinger samt handle akut i forhold til konfrontationen med hjemlandet og den potentielle retraumatisering, som denne kunne udløse.

Samarbejdspartnerne har dog også på et åbent evalueringsmøde samt i individuelle interviews givet udtryk for tilfredshed med projektets opbygning og gennemførelse og samtidig bidraget med væsentlige forslag til justering af arbejdsmetoden.

Ad. 4. Handlingsplaner

I de to sidste opfølgningssamtaler afholdt i november og december 2009 drøftede projektlederen forestillinger om fremtiden med deltagere. Med hver enkelt blev der afdækket hvilke yderligere forhold der skulle afklares, inden den endelige beslutning kunne tages og føres ud i livet. Det drejede sig i flere tilfælde om afgørelse i pensionssager i Danmark – en nødvendig afslutning for nogle, da den danske førtidspension danner forsørgelsesgrundlag i hjemlandet efter repatriering. En anden hyppig forhindring i processen er afklaring af ejendomsforholdene i Bosnien-Hercegovina, da der som tidligere beskrevet er store problemer med det bureaukratiske systems behandling af disse sager.

Hver enkelt deltager har sat sig nogle konkrete mål for den første halvdel af 2010 i forhold til repatrieringsovervejelserne. For manges vedkommende er dette mål ganske enkelt at finde fred med hjemlandet og særligt hjembyens tilstand efter besøget.

Varslingen af ændringer i lovgivning betød også, at en del af deltagerne satte planer på standby indtil det er afgjort, om de modtager 28.000 kr. eller 118.000 kr. Beløbets størrelse er givetvis afgørende for 80% af deltagerne i projektet.

Ad. 5. Er erfaringerne formidlet til medarbejdere i kommuner og andre relevante parter?

Der har i december været afholdt to temaeftermiddage med i alt ca. 100 deltagere fra kommuner, sprogskoler, rehabiliteringscentre, integrationsråd, Integrationsministeriet, Dansk Flygtningehjælp m.v.

På temaeftermiddagene præsenteredes projektets idé og væsentlige erfaringer. Der blev endvidere holdt oplæg af repræsentanter for samarbejdspartnerne om livet som førtidspensionist med traumer i Danmark, og en deltager stod frem og fortalte om sin personlige udvikling i projektet.

I forlængelse af arrangementerne producerede *DR Perspektiv/Deadline Orientering* et længere temaindslag om projektet og endvidere om udvikling på repatrieringsområdet med den nye lovændring.

Den skandinavisk-bosniske avis *Bosanska Posta* bragte et længere interview med projektlederen tidligt i forløbet og fulgte op med en artikel baseret på oplæg ved temaarrangementerne.

Projektet blev omtalt i det bosniske *Ministerium for Flygtninge og Menneskerettigheders* interne blad, ligesom der ligger en længere omtale på deres hjemmeside.

Projektet har været nævnt i *Flygtninge i Fokus* (nyhedsbrev til kommunerne) og Nyhedsbrev fra Videnscenter for Transkulturel Psykiatri og figurerede på Dansk Socialrådgiverforenings hjemmeside som et "relevant arrangement" i deres kalender.

Der blev i november gennemført en opfølgingsrejse til Bosnien-Hercegovina, hvor der blev afholdt opfølgende møder med de institutioner, som blev opsøgt i april. Der blev endvidere knyttet samarbejdsrelationer med yderligere 2 organisationer.

Ved rapportens afslutning planlægges temamøder med mindre grupper hos relevante institutioner rundt om i landet.

Ad. 6. Pjece og rapport

Der er produceret en 16-siders informationspjece om projektet på dansk, bosnisk og engelsk. Evalueringsrapporten forventes udsendt til relevante parter medio marts 2010.

9. Anbefalinger til videreudvikling

Traumebehandlingens rolle i projektet

Projektet har ikke haft som målsætning at behandle eller gå direkte ind i de enkelte deltageres traume. Det har dog vist sig nødvendigt at konkretisere traumebehandlingens rolle i forhold til projektet, idet mange deltagere oplevede en form for retraumatisering på undersøgelsesturen (særligt dem, der ikke har besøgt hjembyen siden krigen).

I forlængelse heraf kunne man forestille sig, at metoden ved fremtidige lignende projekter kunne indeholde elementer fra psykologiens omgang med det konfronterende møde med traumets ophav. Man kunne forestille sig, at en del af forberedelsesfasen bestod i psykoedukativ træning, hvor deltagerne bliver fortrolige med almindelige reaktionsmønstre ved konfrontation med hjemlandet. Ligeledes vil det være gavnligt at give delegationens medlemmer en generel indføring i håndtering af mennesker i krise, så de er godt rustet til at tackle situationen hensigtsmæssigt.

Målgruppens samarbejdsevner

Projektet var oprindeligt tænkt som et gruppeprojekt, hvor deltagerne i høj grad drog nytte af hinanden i processen med at tage stilling til tilbagevenden. Dog har det vist sig, at det at have den samme baggrund og have været udsat for ensartede forfærdelige overgreb ikke nødvendigvis skaber sammenhold og solidaritet. Tværtimod oplevede delegationen på turen, at der opstod en konflikt imellem nogle af deltagerne om "hvem der var mest traumatiseret" eller hvem, der havde mest brug for støtte og hjælp.

Det anbefales, at et lignende projekt i fremtiden afholder flere gruppemøder i forberedelsesfasen for at skabe sammenhold mellem deltagerne og tage evt. konflikter op, inden gruppen befinder sig i hjemlandet. Erfaringen fra turen viste også, at de tre ægtepar fra Bileća havde stor gavn af hinandens støtte og opbakning ved besøget i hjembyen, hvorfor det kan være en fordel at sammensætte mindre "hold" på denne måde.

Møder med myndigheder på statsniveau

Møderne med diverse myndigheder i Sarajevo var en central del af delegationens arbejde på turen til Bosnien-Hercegovina. Det bemærkes af flere repræsentanter for samarbejdspartnere, at formålet med disse møder ikke var entydigt formuleret. Det anbefales derfor, at der i fremtidige projekter sørges for en klar udmelding fra projektlederens side, om hvilket formål mødet med den enkelte myndighed tjener.

I forlængelse heraf blev der i den åbne evaluering talt en del om deltagernes udbytte af møderne. Det anbefales derfor, at det grundigt overvejes, hvorvidt deltagerne vil få konkret glæde af et givet møde og derefter besluttet, hvorvidt det kun er delegationen, der skal deltage, eller også deltagerne skal have mulighed derfor – eller evt. kun nogle enkelte af deltagerne skal deltage.

Efter afslutningen af projektet kan det konstateres, at:

- Det betyder meget for traumatiserede flygtninge, at deres drømme og tanker om at vende tilbage til hjemlandet bliver respekteret og hørt
- Konkrete undersøgelser af forholdene i hjemlandet bør foretages, inden den endelige beslutning om at repatriere tages – og traumatiserede flygtninge bør bistås i denne proces

- Det kan være nødvendigt at hjælpe flygtninge, der overvejer at vende tilbage, med at etablere kontakt til relevante myndigheder, da der ofte kan være "gamle gnidninger" og korruption på spil
- *Uvisheden om, hvor fremtiden skal udspille sig udgør i størstedelen af deltagernes tilfælde den væsentligste barriere, der forhindrer meningsfuld integration i Danmark eller udfoldelsen af en realistisk plan om at vende tilbage*

9.1. Primære fokusområder

Projektet *Integration i Danmark eller tilbage til hjemlandet* har givet mange erfaringer med de traumatiserede flygtninge, som kan anvendes i andre sammenhænge end lige i forhold til frivillig tilbagevenden.

Derfor anbefaler Dansk Flygtningehjælp

- at der generelt skabes mulighed for at gennemføre afklaringsforløb for traumatiserede eller på anden måde udsatte flygtninge og indvandrere i forhold til repatriering
- at der tales om og forskes i hjemlandsdrømmens betydning for integration og tilknytning til det danske arbejdsmarked
- at de sociale problematikker, som førtidspensionerede flygtninge ofte kæmper med, afdekkes og dokumenteres
- at hjemlandsperspektivet inddrages aktivt i rehabiliteringsforløb for traumatiserede flygtninge og flygtninge med PTSD

10. English summary of the project *Integration in Denmark or back to the homeland – a clarification project for severely traumatised refugees from Bosnia-Herzegovina*

The institutional basis for the project is the Danish Act of Repatriation which secures the right of refugees and certain groups of immigrants to guidance and counselling regarding repatriation. The Act also allows for the relevant groups to apply for financial support. The Act is currently undergoing revisions with regards to the funds available to individuals repatriating and the groups to which the legislation applies.

The background for the realization of this project was the increase in concerns about Bosnian refugees who are not active in the work force. In recent years, it has become evident that a substantial part of Bosnian refugees in Denmark struggle with severe social and psychological problems in the everyday life; problems resulting from lack of improvement in the mental condition (post-traumatic stress disorder (PTSD) and similar) as well as the lack of stability and substance in the exiled life. The extent of the problem seemed to be widening as more people succumb to the effects of war 15 years after, losing jobs and saying goodbye to their roles as parents.

A project like *Integration in Denmark or back to the homeland* touches on many aspects of a refugee fate during their life in exile. The object of this project was to support socially and otherwise exposed refugees in clarifying whether a return to the homeland might create a better ground for improving their quality of life.

The target group of the project was severely traumatised Bosnian refugees between 40-60 years of age. A life with traumas and posttraumatic stress disorder (PTSD) often entail a complicated family situation, serious social issues such as unemployment and isolation as well as psychiatric diseases such as depression and psychotic tendencies. Many of these refugees whose lives have become empty in the post-war period dream of returning to the hometown.

The project offered them an opportunity to try this dream in practice with support and help from professionals. The aim of the project was to help the participants through the clarification process about where to build their future. The process was thought to mobilise the participants' personal resources so as to engage more in life around them – whether in Denmark or Bosnia-Herzegovina.

The project found that the participants had common concerns creating barriers for the decision-making process. Their primary concerns were housing options, possibilities of income, access to health care in Bosnia-Herzegovina, security status and personal mental health. They worry about regaining the rights to their property lost during the war; about entitlement to pensions from Denmark and Bosnia; they are afraid that the health care system will not meet their needs and concerned that they will not be able to receive psychosocial treatment and support for the remnants of the war. In addition, many are worried that they might be subjected to further violations of their rights from authorities – and that they will have to live through their traumatic experiences everyday for the rest of their lives.

The method of the process was to involve the participants actively in the practical clarifications as well as reminding them of their responsibility to make a choice. This entailed in-depth conversations about the participants' expectations as well as confrontations with the psychologically sensitive issues at stake.

The clarification process entailed a hands-on investigation for the participants. A trip to the homeland, and for some even the home town, lasting up to 8 weeks was planned for each individual participant. Plans of action were developed in cooperation with the participants and according to their individual needs.

The tripartite model of the project

1. The preparation phase – duration: 2 months

In the preparation of the project, ‘contracts’ were made with associated partners and participants. The project executive organised plans of action with each participant on the basis of extensive interviews.

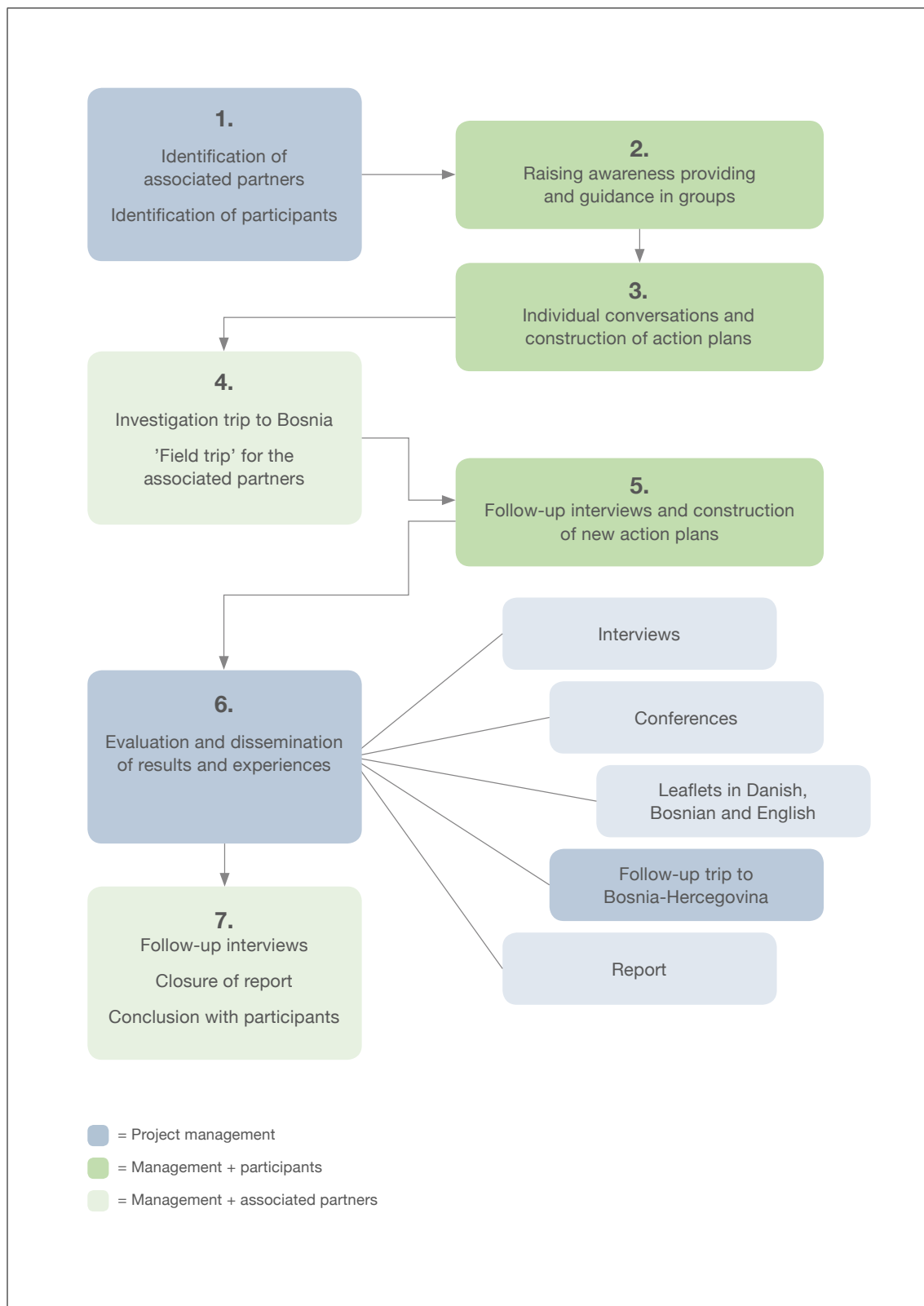
2. The investigation phase – duration: 2 + 2 months

In this phase, meetings and visits with institutions and organisations in Bosnia were arranged. Following the planning, the participants travelled to their respective hometowns to clarify the material, social and political conditions they found necessary in order to make an informed decision about the possibility of return.

3. The evaluation and communication phase – duration 4 months

In this closing phase of the project, follow-up interviews were carried out with all the participants – the ones who had chosen to return to Bosnia as well as the ones who had chosen to stay in Denmark. The objective of the interviews was to establish whether the project had helped them in their individual process of clarification.

As part of the communication strategy an evaluation report was produced as well as an information leaflet in Danish, English and Bosnian. Two seminars were held for professionals working with refugees.

In conclusion

All the participants have expressed that the project has moved something in them and helped them get started or through the process of making a decision about repatriation. After the closure of the project, the following results were registered

- 3 participants decided to repatriate to Bosnia-Herzegovina
- 1 participant is currently preparing repatriation in the summer of 2010
- 7 participants wish to return but await clarification of certain conditions before the process can continue
- 9 participants wish to stay in Denmark at this point but consider returning at a later time
- 8 participants have chosen to abandon the dream about repatriation and have clarified that their future is in Denmark

The project *Integration in Denmark or back to the homeland* has provided us with many experiences concerning severely traumatised refugees. These are useful not just in the context of repatriation efforts but also in integration and rehabilitation work.

It is of paramount importance to traumatised refugees that their dreams and thoughts of returning to the homeland are heard and respected. Concrete investigations into the situation in the home country should be carried out prior to the final decision is made – and traumatised refugees should be assisted in this process.

It may be necessary to help refugees who consider returning to the home country in establishing a reliable contact with the relevant authorities – often they are influenced by ‘old divisions’.

The uncertainty of where the future lies is the primary obstacle experienced by most participants in integration efforts in Denmark and also in planning a sustainable return.

Thus, the Danish Refugee Council recommends

- That possibilities are opened for organising similar clarification projects for more refugees and immigrants from Bosnia-Herzegovina but also from other countries such as Iraq, Lebanon, Turkey, Pakistan, Vietnam and so forth
- That we talk about the dreams of the homeland and make scientific enquiries as to the impact it has on the refugee’s ability to integrate and be part of the work force
- That the social problems faced by many refugees who receive early retirement funds are uncovered and documented
- That the homeland perspective is actively employed in rehabilitation courses for refugees with traumas and PTSD

Litteraturliste

Bøger og artikler

Geist, Esben, "Traumer sender bosniere på førtidspension" i *Artikel 1a*, 05/2008

Malcolm, Noel, *Bosnia: a short history*, NYU Press, New York, 1996

Obaidi, Milan, "Klienten kulturelt forstået" i *Psykolog Nyt*, nr. 15, 2009

Pedersen, Ulla Stilling (utrykte artikler): "En ny begyndelse"; "Det værste og det bedste"; "Stadig etniske spændinger"; "Savnede den bosniske natur"; "Danmark gav mindreværd", september 2009

Sjölund, Bengt H. et al, "Rehabilitating torture survivors" i *J Rehabil Med* 2009; 41

Stefansson, Anders Holm, "Repatrieringens nostalgi: Forestillinger om tilbagevenden og hjem blandt bosniske flygtninge i Danmark" i Schwartz, Jonathan (red.) *Et midlertidigt liv: Bosniske i de nordiske lande*, Nord 1998:9, Nordisk Ministerråd, København 1998

Tibor, Birgitte et al, "Unge bosniere i Danmark" i *Dansk Politi*, 15. december 1996

Vojvoda, Dolores et al, "Posttraumatic stress disorder symptoms in Bosnian refugees 3½ years after resettlement" i *Journal of Rehabilitation Research & Development*, vol. 45, no. 3, 2008

Weine, Stevan M. et al, "PTSD Symptoms in Bosnian refugees 1 year after resettlement in the United States" i *American Journal of Psychiatry* 155:4, april 1998

Weiss, Birthe, *Krigens Arvinger*, Gyldendal, København, 2008

Weiss, B. og Fledelius, K., *Vanviddets vidner*, Gyldendal, København, 2000

Rapporter

Amnesty International, *Whose Justice? Bosnia and Herzegovina's women still waiting*, Amnesty International, September 2009, Index: EUR 63/006/2009

Center for Udsatte Flygtninge, Dansk Flygtningehjælp, *Statusnotat om flygtninge med traumer*, oktober 2009

Commission for Real Property Claims of Displaced Persons and Refugees and UNHCR, *Return, local integration & property rights*, november 1999

Danmarks Statistik, *Statistisk Årbog 2008*, juni 2008

Helsinki Committee for Human Rights in Bosnia and Herzegovina, *Report on the status of human rights in Bosnia and Herzegovina: Analysis for the periode January-December 2008*, No: 04A-02/2009, www.bh-hchr.org

LG Insight, *Evaluering Projekt Job og Rehabilitering*, Center for Udsatte Flygtninge, Dansk Flygtningehjælp, august 2009
Lægsgaard, M. M. og Isager, A-M, *Samfund og sprog som rehabilitering: Slutevaluering*, Center for Kvalitetsudvikling, Region Midtjylland, juni 2009

Lund, M., Sørensen J. H., Christensen J. B., Ølholm A., *MTV om behandling og rehabilitering af PTSD – herunder traumatiserede flygtninge*, Center for Kvalitet, Region Syddanmark, november 2008

Office of the High Representative and EU Special Representative, *The General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina*, Dayton, 1995

Information fra hjemmesider

Om traumer og PTSD

Videnscenter for Transkulturel Psykiatri
www.vftp.dk

Center for Udsatte Flygtninge, Dansk Flygtningehjælp
www.flygtning.dk/udsatte
www.traume.dk

Om Bosnien-Hercegovina

www.internal-displacement.org
www.bbc.co.uk
UNHCR Briefing note, oktober 2007

Om lovgivning

Ministeriet for Flygtninge, Indvandrere og Integration
www.nyidanmark.dk
Dansk Flygtningehjælp, Asyl & Samfund
www.flygtning.dk/atvendehjem

DANSK FLYGTNINGEHJÆLP

Borgergade 10, 3.sal
1300 København K

Telefon +45 3373 5000

Fax +45 3332 8448

www.flygtning.dk

drc@drc.dk